

Osmanlı–Tîbû Münasebetleri: Büyük Sahrâ'da Reşâde (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması

Ahmet Kavas*

Ottoman-Tibu Relations: The Establishment of the Towns of Reshade (Chad) and Kavar (Niger) in the Western Sahara

The Ottoman State followed a policy of expanding its sovereignty on the Great Sahara and on its western borders by taking advantage of the strategic importance of the Fizan frontier. The Ottomans persuaded the local rulers of Kavar (Niger), south-west of Fizan, to accept Ottoman sovereignty in the nineteenth century. After a short period of time the Tıbesti region in the north of Chad was officially transformed into a town, and its current ruler was appointed the district governor (*kaymakam*). The Ottomans made similar efforts to turn Kavar and Borku (Chad) into towns at the turn of the twentieth century. These efforts, which continued until the beginning of the Libyan war, prevented the French from having easy access to the interior regions of the Great Sahara.

Bu makalede Büyük Sahrâ'nın iki önemli topluluğundan biri olan Tîbûlar¹ tanıtılacaktır. Tevârikler'den² önce Osmanlı Devleti'ne tâbi olmayı kabul eden Tîbûlar'ın idarî bakımdan topraklarında Fizan sancağına bağlı üç kaza merkezinin kurulması daha sonraki tarihlere rastlamaktadır. Bu toplulukla Bilâdüssûdan ve Büyük Sahrâ bölgelerinin Fransız sömürge idaresine geçmesinden yaklaşık elli yıl önce, mânevî

* Dr. Ahmet Kavas, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

- 1 Fransızlar'ın "Toubou" diye isimlendirdikleri bu topluluğa Osmanlı arşiv belgelerinde daha ziyade "Tîbû" bazan da "Tubû" şeklinde rastlanmaktadır. Fakat Abdurrahman Çaycı'nın "Tıbo" diye yazması doğru bir kullanım değildir (Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahrâ'da Türk-Fransız Rekabeti [1858-1911]*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 42-43).
- 2 Fransızlar'ın genelde "Tuareg", İngilizler'in ise daha çok Arapça'nın da tesiriyle "Tawarik" diye telaffuz ettikleri bu topluluğun adı Osmanlı arşiv belgelerinde genelde "Tevârik" bazan da "Tavârik" şeklinde geçmektedir. Ancak Abdurrahman Çaycı'nın (s. 19), eserinde ve diğer matbu eserlerin bazılarında kullanılan "Tuareg" Fransızca'nın tesiriyledir. Bunlar halen Mali ve Nijer'in kuzey bölgelerinde Cezayir'in ise güneyindeki topraklarda yaşamaktadırlar. Bu kavme adını veren Tîbû (Toubou) kelimesi "tî" (Tou) = adam, "bu" (Bou) = kayalar anlamına gelir. Paul Marty, "L'Islam et les tribus dans la colonie du Niger", *Revue des études islamiques*, année 1930, III, s. 141.

bağlar tesis edilmişti. Fakat Fransa ile İngiltere 14 Haziran 1898 ve 21 Mart 1899 tarihlerinde imzaladıkları antlaşmalarla bu bölgeleri harita üzerinde paylaşarak işgal faaliyetlerine başladılar.³ Osmanlı Devleti ise Trablusgarp vilâyetinin tabii bir uzantısı kabul ettiği için, buraları Fizan sancağına bağlı kaza merkezleri yaptı.⁴

Trablusgarp eyaleti 1830'da Fransızlar'ın Cezayir'i kısmen işgal etmesinden birkaç yıl sonra doğrudan İstanbul'a bağlandı. Böylece 1912 tarihine kadar merkezden tayin edilen valilerce yönetilen eyalette Şeyh Guma ve Şeyh Abdülcelil isyanları dışında genel olarak istikrar hâkimdi.⁵

Aslında Çad gölüne kadar uzanan bölgeler Trablusgarp'taki son Karamanlı Beyi Yûsuf Paşa zamanında, kendisine Merzuk'un idaresi verilen Muhammed el-Muknî (1812-1829) tarafından bu eyalete bağlanmış ve buraların hâkimlerinden belgeler alınmıştı.⁶ Yani bu bölgeler 1835'ten önce de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanına girmeyi kabul etmişlerdi. 1835 yılından itibaren Trablusgarp sahil şeridindeki şehir ve kasabalarda kurulan devlet idaresi kısa zamanda güneydeki Fizan livâsının merkezi Merzuk'a kadar genişletilerek buraya kaymakamla diğer memurlar tayin edildi.⁷ Sahrâ ticaret yolu tekrar açılınca Bilâdüssûdan memleketleri olan Vaday, Dârûr, Kânim,

- 3 1890 yılına gelindiğinde Afrika kıtasında Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki hâkimiyeti ve Mısır üzerindeki gücü dışındaki bölgeler Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika, İspanya, Portekiz ve İtalya tarafından işgal edilmişti.
- 4 Bugünkü Çad devletinin kuzeyinde yer alan Tibesti dağlık bölgesi ile Nijer devletinin kuzeydoğusunda yer alan Kavar bölgesi tarih boyunca aslen Habeş ırkına mensup oldukları bilinen Tîbûlar'ın anayurdu.
- 5 Bu uzak eyalette devletin zayıflayan idari yapısından istifade eden Şeyh Guma batıdaki Cebeligarbi bölgesinde, Şeyh Abdülcelil ise güneydeki Fizan bölgesinde Çeşmeli Hasan Paşa'nın valiliği esnasında 1837'de (1253) isyan çıkardılar ve kendilerini hâkim ilan ettiler. Ancak Ali Aşgar Paşa'nın (ö. 1868) valiliği zamanında Abdülcelil yakalanarak idam edilirken Şeyh Guma da etkisiz hale getirilmişti. Daha sonra tekrar isyana giriştiyse de Mazhar Osman Paşa'nın (ö. 1861) valiliği zamanında 1857'de (1274) ele geçirilerek idam edildi (Mahmud Naci [Balkış] ve Mehmed Nûri, *Trablusgarp*, İstanbul 1330, s. 151-156; Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli [1839-1922]*, İsis, İstanbul 1999, s. 62, 90. Makalede ismi geçen valilerin görev süreleri ve ölüm tarihleri ile ilgili bilgiler bu eserden alınmıştır).
- 6 Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960, s. 187.
- 7 Tibesti, Kavâr ve Borku ile ilgili İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA), Paris'te Fransız Millî arşivlerinde (Centre d'Accueil et de Recherche des Archives Nationales - CARAN, Répertoires des Archives de l'A.O.F., antérieures à 1920, Rufisque 7 volumes, série F-Affaires Étrangères 1809-1921, 6 F 1 à 13 - Libye et la Tripolitaine-Turquie et l'Italie) ve Batı Afrika ülkelerinden Mali Cumhuriyeti'nin başşehri Bamako Millî arşivlerinde (Archives Nationales du Mali - ANM- 5 E - Relations Extérieures, 5 E 1 à 5 E 55'e kadar özellikle 5 E-11 - Les Turcs au Tibesti et au Fezzan- Renseignements sur la situation politique en Tripolitaine, au Tibesti et au Borkou 1910-1913) zengin belge koleksiyonları bulunmaktadır. Osmanlı belgeleri 1840'lı yıllardan başlayarak 1912'ye kadar devam ederken Fransız belgeleri daha ziyade 1900-1912 tarihleri arasına aittir. Bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 14 Cemâziyelevvel 1329 tarihinde Fizan mutasarrıfının vilâyetin güney sınırlarıyla ilgili livâ merkezindeki arşivde bulunan vesikaların bir listesini isteyen Trablusgarp valisine gönderdiği yirmi dört belgenin kaydı önemli bir vesikadır. Bunların on sekiz tanesi Kavâr hakkındadır. Aslında daha fazla vesika olmasına rağmen yirmi otuz senedir dosyaları tutulmadığı, tamamı kaşık vaziyette sandık ve dolaplara yığıldığından içlerinde ilk anda tesbit edilenler hakkında liste hazırlanıp gönderildiği ifade edilmektedir (BOA, Trablusgarp Kataloğu- A.MTZ.TG.DH, nr. 6-67, 14 Cemâziyelevvel 1329 (13 Mayıs 1911).

Bornu, Sokoto, Kano ve Tinbüktü gibi sultanlıklarla öteden beri devam eden münasebetler yeniden canlandı.⁸

Trablusgarp'tan güneye doğru gidış gelişlerde kullanılan ticaret yollarının geçtiği Büyük Sahrâ'nın kapısı konumundaki Fizan'ın batısında yaşayan Tevârikler'le doğu ve güneyindeki Tîbûlar tarih boyunca Merzuk'la münasebetlerini sürdürdüler. Osmanlı idaresinin bölgede kurulmasıyla, her iki toplumun önderleri Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dahil edilmelerini istediler.

1875 (1292) yılında Trablusgarp Valisi Mustafa Âsım Paşa⁹ Nâlût, Gadâmis ve Gat kasabalarına giderek Büyük Sahrâ'nın güneyinde kalan Bilâdüssûdan bölgesi de dahil bütün İslâm beldelerini devletin sınırlarına katmayı düşünüyordu. Gadâmis'te iken Yemen vilâyetine tayin edilince tafsilâtlı bir tahriratla vilâyetin gelecekteki siyaseti ve iktisadı hakkında fikir ve niyetlerini Bâbiâli'ye takdim etti.¹⁰

Büyük Sahrâ yüzyıllardır dağınık halde yaşayan göçebe Tevârik ve Tîbûlar'ın ülkesidir. Bu topluluklar huzura kavuştukları sürece Akdeniz sahili ile Bilâdüssûdan bölgeleri arasında ticaret ve hac kervanları güvenlik içinde gidip geldiler.¹¹ Aksi takdirde himayelerine girmeyen kervanlar bunların bölgelerinden geçerken birçok sıkıntıyla karşılaşmaktaydılar.

Osmanlı Devleti için bu bölgenin Fizan sancağına bağlanması ticarî gelir getiren konumundan ziyade Afrika'nın iç kısmındaki müslümanların himayeleri açısından gerekliydi. Çünkü kendi hâkimiyetlerini kaybetmeleri durumunda Trablusgarp'la irtibatları kopacaktı. Bu konunun bilhassa II. Abdülhamid döneminde ele alındığı da bilinmektedir.¹²

"Afrika-yı vüstâda bulunan bunca nüfus-ı İslâmiyye'nin muhâfaza-i ahvâl-i istikbâliyyesi esbâbı ve sarf-ı memâlik-i mahrûsa-i hazret-i pâdişâhileri eczâ-yı mütemmimesinden olan Sudan'ın ber minvâl-i meşrûh bazı (.....) siyâsiyyeye cevlângâh olmak üzere açıkta bırakılmasında dinen ve siyaseten derkâr olan mehâzir derin mütâlâa edilerek Afrika-yı vüstâ ahalisinin merkezi hilâfet

8 Bornu sultanlarının Trablusgarp pazarlarında kendi adlarına yaptırdıkları ticaretten vergi alınmaması konusu valiye iletilmişti (BOA, Cevdet-Maliye, nr. 3230, 6 Şâban 1270). Yine 1288 tarihinde Bornu hükümdana gönderilen hediyeler ve teşekkür mektubu (BOA, İrade-Dahiliye-1286, nr. 42101, 27 Şâban 1286 ve İrade-Dahiliye-1288, nr. 43982, 15 Safer 1288).

9 Mustafa Âsım Paşa (ö. 1891). Kasım 1874-Şubat 1875 tarihleri arasında Trablusgarp valiliği yaptı (Kuneralp, a.g.e., s. 108).

10 Gat kasabasının hâkimi Seyh el-Hac Muhammed Safi'ye pašalık rütbesi vererek iltifat ettirmesi ve buraya onu kaymakam tayin etmesi valiliği esnasındaki isabetli bir icraatı olmuştur (Mahmud Naci a.g.e., s. 165); Bu konunun o dönemde gündemde olduğu Trablusgarp vilâyetinden Bâbiâli'ye gönderilen 15 Cemâziyelevvel 1292 tarihli mazbatada "Gat kasabasıyla Bilma ve Ekvâr (Kavâr) diye adlandırılan memlihaların muhafazaya alınması" meselesinin ifade edilmesinden anlaşılmaktadır (BOA, Trablusgarp gelen, def. 356, s. 35).

11 "Tevârik kabileleri arasında hudûs eden ihtilâflar münâsebetiyle Gat ve Gadâmis tankiyle tevârüt etmekte olan Sudan kavafilinin murûr edemediği" 24 Cemâziyelevvel 1291'de Trablusgarp vilâyetinden Bâbiâli'ye bildirilmişti (BOA, Trablusgarp Gelen, def. nr. 356, s. 22, 24 Cemâziyelevvel 1291).

12 Fransız arşivlerine göre II. Abdülhamid Trablusgarp vilâyeti ile sadece buraya göndereceği Jön Türkler'in sürgün yeri olması dolayısıyla ilgilendi. Onun Tibû memleketini almak gibi bir hedefi yoktu (CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.21 (Au sujet des contingents turcs à Ghat à Ain Galâka), Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie).

havlinde cemi' ve Sudan'ın doğrudan doğruya memâlik-i şâhânelerine rabtı hakkında ne güne tedâbir ittihazına ihtiyaç olduğu"¹³ araştırılarak elde edilen bilgiler padişaha lâyhalar halinde sunuldu.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Çad gölü civarı Avrupalılar'ın girişine kapanmıştı. Çünkü Bagirmi, Dâr Kütî, Bornu, Kânim gibi hânedan devletlerine hâkim olan Râbih b. Fazlullah onları bölgesinde görmek istemiyordu. Osmanlı Devleti'nin onu ve diğer sultanları Fransa aleyhine desteklediği yönünde Trablusgarp konsolosu devletini uyarmıştı.¹⁴ Avrupalılar'ın tabiriyle "Râbih İmparatorluğu" (1880-1901) yıkılmadan bu bölgenin işgal edilemeyeceği anlaşıldı.¹⁵ 1901 yılı Nisan ayında Afrika'daki bütün Fransız birlikleri bölgeye sevk edildi ve yapılan savaşta Râbih öldürülerek devleti dağıtıldı.¹⁶

Fizan sancağının güneyindeki en güçlü devlet yıkılmakla birlikte bölgedeki Osmanlılar'ın faaliyetleri Fransızlar'ın kuzeye doğru kolayca ilerlemelerini mümkün kılmıyordu. Bilhassa Senûsiler'in Osmanlı Devleti himayesindeki mücadeleleri sebebiyle, herhangi bir Avrupalı'nın Büyük Sahrâ'da dolaşması neredeyse imkânsız hale gelmişti. Buna rağmen coğrafi keşif gerekçesiyle gezmek için bilhassa Trablusgarp valisinden izin alan Avrupalı seyyahlar dışında Tunus ve Cezayir asıllı bazı müslümanlar da buradaki son durum hakkında raporlar hazırladılar.¹⁷ Fransa bu bilgiler doğrultusunda Büyük Sahrâ'ya küçük askerî birlikler sevk etmeye başladı. Amacı Osmanlı Devleti ile arasında bir rekabet alanı açarak bu civardaki varlığına uluslararası bir konum kazandırmak ve meseleyi diplomatik yollarla halletmekti. Özellikle Tibesti bölgesindeki Türk varlığı o dönem Fransız arşiv belgeleri ve gazetelerine konu olmakla kalmamış birçok araştırmacının da ilgisini çekmişti.¹⁸

Diğer taraftan bölgede devam eden işgaller ve Senûsiler'in gayretleri Tîbûlar'ı bir defa daha Fizan sancağına yakınlaştırdı.

- 13 BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 122 (121) 2389.
- 14 CARAN, 200MI 606/105. Trablusgarp konsolosu Lacau'nun Dışişleri Bakanı T. Delcassé'ye (ö. 1923) gönderdiği Büyük Sahrâ'da 1903-1904 yıllarına ait rapor; ANM, 5 E 11, Les Turcs au Tibesti- La Turquie et nos possessions du Lac Tchad.
- 15 Fransızlar'ın bu bölgeleri işgale tevessül etmelerine karşı Bâbiâlî'ce gerekli tedbirlerin alınarak buradaki sultanlıkların haklarının korunması gerektiği padişah iradesiyle emredilmişti (BOA, İrade-Hususi-1318, nr. 17, 9 Muharrem; BOA, İrade-Hususi-1319, nr. 83, 25 Ramazan 1319).
- 16 Ahmet Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Râbih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdüsdân Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XX (2000), s. 9-35.
- 17 CARAN, 200 MI 606, Au sujet d'une mission chez les Senoussites, 10 Septembre 1913. Fransız Sömürge Bakanlığı Cezayirli Sîdî Tekkuk Ahmed b. Şerif'i Senûsiler'in Afrika'daki güçleri ve Osmanlılar'la ilişkilerini tesbit etmesi için Kufra'ya göndermeye karar verdi. Fakat bu konuda İçişleri bakanından gerekli desteği göremedi.
- 18 Fransa'da yayımlanan *Temps* gazetesinden bu konu ile alakalı iki haber: "Djanet et Bilma", 3 Aout 1906 ve "Les Turcs dans le Sahara", 5 Aout 1906, CARAN, 200 MI 606/135; Robert de Caix, "La question du Tibesti", *L'Afrique française: Bulletin mensuel du Comité de l'Afrique française et du Comité du Maroc*, année 1911, 88-92; Maurice Cortier, "Les Turcs en Afrique centrale: la Frontière franco-tripolitaine", *XXIe année 1911*, nr. 9, 320-328; Jean-Claude Zeltner, "Tripolitaine et pays toubou au XIXe siècle", *Islam et sociétés au sud du Sahara*, nr. 3, 1989, 90-104; Ahmet Kavas, "L'activité des Turcs au Tchad et au Niger de 1850 à 1913", *La civilisation islamique en Afrique de l'Ouest*, Communications du Symposium International tenu les 27-30 Décembre 1996, Ircica, İstanbul 1999, 283-299. Fransız arşiv belgelerinde ve diğer eserlerde mesele daha çok hayalperest Jön Türkler'in faaliyetlerinden ibaretmiş gibi takdim edilmektedir.

Osmanlı-Tibû Münasebetlerinin Başlangıcı

Hasan Paşa'nın Fizan'a kaymakam olarak tayini, sadece buranın merkezi Merzuk ve civarında değil aynı zamanda güneydeki diğer topluluklar üzerinde de müsbet gelişmeleri beraberinde getirdi. Mahalli idareleri zayıf bulunan kasabalara kaymakam, nahiyelere müdür ve diğer memurları tayin edildi. Tevârik ve Tibû topluluklarının kendi gelenekleri içinde "sultan" veya "hâkim"¹⁹ dedikleri kimseler tarafından idare edilmelerine dokunulmadı.²⁰

Fizan'ın Trablusgarp eyalet merkezine bağlı bir livâ yapılmasından kısa bir süre sonra Kavâr Tibûları hâkimi I. Muhammed 1850'de Merzuk'a geldi. Kaymakam Hasan Paşa (1263-1271) vilâyet merkezine gittiğinden kendisiyle görüşemedi, ancak livâ meclisinde hazır bulunarak on kadar yerleşim mahallinden oluşan memleketinin Osmanlı idaresine alınmasını talep etti. Fakat Kavâr'ın bazı ileri gelenleri kendilerinden izinsiz yapılan bu teklife itiraz ettiler. Karşı çıkanların tavırlarından çekinen I. Muhammed bu defa "Tibû ve civarında olup kabul etmeyen Kavâr kasabası vücûhları" ile birlikte ittifak ederek kararın muhafazası için tekrar livâ merkezine geldi. Trablusgarp'tan dönen Hasan Paşa'nın hazır bulunduğu meclis toplantısında mesele tekrar görüşüldü. Kavârlılar'la yapılan bu toplantı hakkında hazırlanan mazbatanın ifadesiyle:

"Cümlesi tav'an ve hüsnü rızâlarıyla zîr-i itâat-i hazret-i pâdişâhî olduklarını ikrar ve itiraf ve hâkimi mûmâ ileyhten hoşnudiyetlerini beyan eyledikleri cihetle mukaddemâ kabul etmeyen mahaller hâkimi mûmâ ileyhe ilhak olunmuş olduğu ve ancak kendilerini eşkıya ve erâzilden muhafaza etmeye iktidarlarının olmadığından lâzım olacak esbâb-ı muhafazalarının taraflarına irsâl olunmasını istirham eylediklerini mübeyyin hâkimleri mührüyle memhûr ve nâibleri yazısıyla isimleri altında parmaklarını basıp taraflarından arz-ı mahzân zîr-i kaymakamlık meclisinde tasdik edildi."

Şahitlerin huzurunda verilen müsbet karar üzerine Kavâr'ın Osmanlı Devleti sınırlarına alındığı ilân edildi. Tebaalık konusunun Fizan meclisinde görüşüldüğüne dair kaymakam ve meclis âzası tarafından imzalanan bu mazbata ile Merzuk'a ticaret için gelen tüccarların mühürlerinin bulunduğu "şehâdet mazbatası" Trablusgarp'a gönderildi. Vilâyet meclisinde okunan bu belgeler hakkında âzaların tamamı müsbet kanaatlerini bildirince Vali İzzet Paşa²¹ durumu padişaha ilettiler. Bunun üzerine hazırlanan fermanın meselenin ciddiye alındığı ve gerekli hassasiyetin gösterilmesi için emir verildiği anlaşılmaktadır.²²

19 Büyük Sahrâ ve Bîlâdüssûdan bölgesindeki müslüman toplulukların başlarındaki en büyük idareciye genelde "sultan", "hâkim" ve "şeyh" denmektedir. Fakat her topluluğun kendi mahallî lisanı ile önderlerine verdikleri ayrıca bir sıfat bulunmaktadır, meselâ Tevârikler "amenukal" derken Tibûlar reislerine "mayna", "derde" demektedirler.

20 (Abdülkadir) Cami (Baykurt), "Canet Meselesine Dair", *Strât-ı Müstakim*, V, 153-157.

21 Ahmed İzzet Paşa (Erzincanlı) (ö. 1893). Temmuz 1879-Mart 1881 tarihleri arasında Trablusgarp valiliği yaptı (Kuneralp, a.g.e., s. 57).

22 BOA, İrade-Dahiliye-1268, nr. 15368, Gurre C 1268 (22 Şubat 1852).

“Dâhil-i dâire-i hükümet-i seniyye olan mahaller rüesâ ve ahalisinin hoşça tutularak ve muhafazalarına lâyıkıyla bakılarak (...) bu tarafa ısındırılması ve bununla sair akvâm-ı vahşiyenin dahi celbeye sühulet olmak için bir misali müessir gösterilmesi vesâyâsını mutazammın”

cevap yazılarak Hasan Paşa'ya gönderildi.²³

Kavâr Tîbûları'yla sağlanan bu görüşmeler neticesinde Fizan'ın güneyinde kalan geniş topraklar artık bu livânın bir parçası oldu. Buranın güneyinde kalan Büyük Sahrâ ve Bilâdüssûdan'daki sultanlıkların XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kurdukları mânevî bağları dışında İstanbul'a doğrudan irtibatları yoktu. Muhammed el-Muknî'nin Tîbûlar da dahil olmak üzere Bilâdüssûdan'a kadar bölgelerin itaat altına alınabileceğini göstermesi kısa süreli de olsa önemliydi.²⁴

1881 yılında Vali Mehmed Nazif Paşa'nın²⁵ yardımıyla Ahmed Fahri Bey ve Selimiye fırkateyni hümâyün süvarisi Miralay Ahmed İzzet Bey Tîbû memleketine giderek Kavâr hâkimi Şeyh Abdülkadir'le görüştüler.²⁶ Bir taraftan vali, Bilma tuzlasına asker sevk ederek bölgeyi idareye almak için Bâbüâlî ile haberleşirken, diğer taraftan Bornu hâkimi Şeyh Ömer de güneyde bu seferin kolayca tamamlanması için beklemeye başladı. Zaten Bilâdüssûdan ahalisi Trablusgarp'a gidip gelen tüccarlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin “şevket ve satvetini” çok işittiklerinden Kavâr ve Reşâde isimli iki Tîbû kolu arasındaki kavgaların son bulması ve bu tuzluğun bulunduğu yere “Osmanlı bayrağının dikilmesi” için gönüllüydüler. Ayrıca tuzlanın geliri fazla olduğu için Trablusgarp ve Bingazi için alınması zaruri idi. Sâdık Müeyyed Paşa'ya göre Bilma tuzlasını devletin sınırlarına dahil etmek için ise iki tabur piyade, iki bölük süvari ve bir batarya dağ topu yeterli idi.²⁷

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın son yıllarında Büyük Sahrâ ve Bilâdüssûdan'la daha yakından ilgilenmeye başladı. Fizan mutasarrıfı bölgeye kendisi gittiği gibi bazan vilâyet merkezinden veya doğrudan İstanbul'dan gelerek bölgeye giden memurlar da vardı. Bu bölgelerden de bizzat Mérzuk'a, Gadâmîs'e ve hatta Trablusgarp vilâyet merkezine “hâkimler” veya en yakın adamları gelmekteydiler.

Bunlardan Kavâr hâkimi olarak bilinen Şeyh Abdülkadir Osmanlı memurlarıyla ilk görüşmesinden sonra Trablusgarp'taki kendi müntesipleri olan murâbitlerini ve istediği askerleri getirecek gemileri görmek amacıyla 1892'de (1309) vilâyet merkezine

23 a. y.

24 Jean-Claude Zeltner, a. g. e.

25 Mehmed Nazif Paşa (Manastırlı) (ö. 1889). Mart-Kasım 1881 tarihleri arasında dokuz ay Trablusgarp valiliği yaptı (Kuneralp, a. g. e., s. 99).

26 Jean-Claude Zeltner Kavâr'ın bu hâkiminin adını Mayna Âdem (ö. 1902) olarak vermektedir. Şeyh Abdülkadir zengin bir tüccar iken 1896'da Kavâr hâkimi olmuştu (a. g. e.); Zinder'den 4 Mart 1904'te gönderilen Bilma ile ilgili raporda Mayna Âdem'in 1900'da öldüğü anlaşılmaktadır (CARAN, 200MI 606/124); onun yerine geçmek üzere Fizan'da bulunan kardeşinin oğlu Mayna Muhammed'in emrine 100 asker ve 200 kuloğlu verilirse Kavâr Osmanlı idaresine alınacaktı (Çaycı, s. 129).

27 Sâdık Müeyyed Paşa, *Afrika Sahrâ-yı Kebirine Doğru*, Âlem Matbaası, İstanbul 1314, s. 102.

geldi.²⁸ Burada yeni vali Süleyman Nâmık Paşa²⁹ ile görüştü ve gayet iyi karşılanarak kendisine altın işlemeli kırmızı bir bornus hediye edildi.³⁰ “Kavâr pîşegâhında bulunduğu beyan olunan memlihadan devletçe istifade kabil olup olmayacağı hakkında vâki olacak mütâlaât-ı mahalliyyeye nazaran iktizâsı” konusu ele alındı.³¹

Vilâyet merkezinde bulunan Ahmed Fahreddin onunla mülâkat yapmakla görevlendirildi. Görüşme esnasında hâkimin Osmanlı Devleti'nin toprakları ve askerî gücü hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı anlaşıldı. Kendisini aydınlatmak için bilhassa vilâyet limanında demirli bulunan Selimiye fırkateyni hümâyunuyla Mukaddime-i Hayr isimli zırhlı vapurlar gezdirildi. Böylece: “Şu kuvve-i saltanat-ı seniyyenin mücerred dîn-i mübîn-i Ahmediyye'nin ve şeriat-ı garrâ-yı Muhammediyye'nin emri muhafazasına münhasıran tedârik ve tehîe kılınmış bir esbâb-ı kaviyye-i metîne ettiğine kendisince ilm-i yakîn hâsıl olarak kemâl-i hâhestî ve taaşşukla izhâr-ı mâfiz-zamîrine bedeen ve mübâşeret” ettikten sonra o da ülkesi hakkında Ahmed Fahreddin'e gerekli mâlûmatları verdi.³²

Kavâr hâkimi kendisinin yaşlı olması hasebiyle vefatından sonra memleketin idaresi konusunda iki oğlu arasında kavga çıkmasından korkuyordu. Bu durumda Bilma tuzlasını ele geçirmek isteyen çevredeki kabileler ortaya çıkacak huzursuzluktan istifade ederek buraları hâkimiyetlerine almak isteyeceklerdi.³³

Bölgesinin tuz, orman ürünleri ve kıymetli taşlar bakımından çok zengin olduğunu belirten Şeyh Abdülkadir ayrıca ticaretten de fazlaca gelir elde ettiğini bildirdi.³⁴

Kavâr ahalisinin öşürden başka vergi mükellefiyetleri yoktu. Memleketin nüfus, malî ve askerî durumu ile gelirleri hakkında hâkim dahi tam bilgiye sahip değildi.³⁵ Tahminlerine göre bölgenin tamamında 3 milyon civarında bir nüfus bulunuyordu. Gelirlerinin de takriben 2.5 milyon lira civarında olduğu hesaplandı.³⁶

Osmanlı idaresine girmek isteyen Şeyh Abdülkadir Trablusgarp ziyaretine kadar bu konuda cesur kararlar alınmamasına da üzüldüğünü ifade etmişti.³⁷

“Şeyh mûmâ ileyh memâlik-i mütecâvire-yi hâkime meşâyih meyânında mukaddes ve meziyyü'l-hâtir add ve itibar olduğundan ve nukât-ı mevâki-i hâkimiyeti ise hem civarı bulunan memâlik nokta-i hakîmesi demek olacağı gibi memâlik-i mahrûsa-i şâhâneleri dahilinde bulunan Fizan ile Sudan ve Bornu

28 BOA, Yıldız-Hususi 122 (121), Seyyid Ahmed Fahreddin'in 17 Receb 1309 tarihli arzı.

29 Süleyman Namık Paşa. Haziran 1896-Şubat 1899 tarihleri arasında Trablusgarp valiliği yaptı (Kuneralp, a.g.e., s. 122).

30 Jean-Claude Zeltner, a.g.e.

31 BOA, Ayniyât Defteri Arabistan Vilâyetleri-1520, s. 184 (18 Receb 1299).

32 BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 122 (121), 2389, Sudan'a dair evrak.

33 a.y.

34 Yıldı bir veya iki defa düzenli olarak Bilma'ya tuz almaya gelen kervanlara Azalay denmekteydi. Sömürge öncesinde bu kervanlara 20.000 ile 25.000 arasında deve katılmaktaydı. I. Dünya Savaşı esnasında 2000 ile 3000 deveye kadar düşen bu kervanlardaki 700 deve 1919'da 40 ton tahıl getirmişti. 1920'de ise bu kervanda 800, 1921'de 770 deve vardı (P. Marty, a.g.e., s. 170-172).

35 BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 122 (121), 2389.

36 a.y.; Sâdik Müeyyed Paşa bunların nüfusunu 1.5 milyon olarak vermektedir (a.g.e.).

37 BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 122 (121), 2389.

ve Tınbüktü hükümetleri beyninde bir sedd-i âhenin mesabesinde bulunduğu gibi mezkûr tuzlada bile kâffeden memâlik-i mücâvire ahâlisinin dahi mercileri ve vâsıtâ-i ticaretleri demek olduğundan kıt'a-i mezkûrenin zîr-i irâde-i saltanat-ı seniyyelerine izâfet ve iltihakı mevâkı-ı sâire civannın dahi alet-tedric şü vâsıtâ-i meşrûa-i mecbûriyye ile zîr-i dest-i cenâb-ı şehinşâhilerine inzimâmına vesâil-i mukaddeme-i hayriyyeden addolunacağı vâreste-i arz tafsil kılınmıştı."³⁸

Ahmed Fahreddin İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamid'e verdiği layihada Kavâr hâkimi ile yaptığı mülâkata da atıfta bulunarak Trablusgarp'ın güney sınırındaki Gatrûn nahiyesinden sonra gelen Kavâr, Bornu, Sudan, Tınbüktü ve Şeyh Osman'ın idaresindeki Sokoto sultanlığının saltanat-ı seniyyeye dahil edilmelerini şeyhle görüştüğünü belirtti. Ayrıca yanında bu bölgelerle ilgili Arapça hazırlanmış haritayı Türkçe'ye tercüme ederek takdim ettiğinden bahsetmektedir.³⁹

Osmanlı Devleti Çad gölü bölgesindeki siyasi ve idarî gelişmeleri 1313 yılı Cemâziyelevvelinde (Kasım 1895) Fizan sancağının güneyindeki Tîbûlar vasıtasıyla takip etmişti.⁴⁰

1901 yılı ortalarında Merzuk'tan bir heyet Kavâr'a gitti. Heyette yedisi Türk toplam otuz kişi bulunuyordu. Bilma'da yaklaşık bir ay ikamet eden heyeti Mayna Âdem'den sonra Bilma'nın hâkimi olan yaşlı, ama ve işitme özürü Seyyid Ramazan karşıladı. Fransız belgelerine göre heyet iyi karşılanmadığı için fazla kalamadan geri döndü. Mayna Âdem'in oğlu Ramadu ise Zinder'e uğradığında Türkler'in Merzûk'un saygın şahsiyetlerinden Hâdî Abdullah b. Ellona'yı (Alve) üç hizmetçisiyle 1903 yılı başlarında Kavâr'a gönderdiğini ve buradaki vahada bulunan bir köyde hâkimle görüştüğünü anlattı. Heyetin maksadı burada ne yapılıp yapılamayacağını tesbitinden ibaret ise de Kavâr halkı bu ziyaret konusunda ikiye ayrıldı. Bu girişimden memnun kalanların başında Bilma'nın zengin tâciri Abdullah Endimi⁴¹ gelmekte olup daha sonra Mayna Âdem'le birlikte bizzat Trablusgarp'a kadar gelmişti.⁴²

Bu arada Almanya Afrika'nın bilhassa Çad gölü bölgesinde İngiltere ve Fransa gibi sömürge kurmak istiyordu. Hatta Fransa ile bölgeyi paylaştıklarına dair imzalandıktan antlaşma II. Abdülhamid tarafından öğrenilince bilhassa Bornu ve civarındaki topraklarla asırlardır korunan münasebetlere ve buradaki Osmanlı nüfuzuna herhangi bir zarar verilmemesi istendi. Ayrıca 1885'te Berlin'de imzalanan anlaşma ile bu bölgede Osmanlı Devleti'nin nüfuzu konusunda Almanya'daki sefirin girişimlerde bulunması da istendi.⁴³

38 a.y.; Sâdik Müeyyed Paşa başta Tevârikler olmak üzere, Bilâdüssûdan'daki Bornu, Tîbû, Katsina (Kaşina), Kano, Zinder, Vaday ve başka kavimlerin de tuz ihtiyaçlarını buradan karşıladıklarını naklediyor (a.g.e., s. 101).

39 BOA, Yıldız-Hususi 122 (121), Seyyid Ahmed Fahreddin'in 17 Receb 1309 tarihli arzı.

40 BOA, Trablusgarp Katalogu- A.MTZ.TG.DH, 6-67, 14 Cemâziyelevvel 1329.

41 Kavâr'ın en meşhur ve saygın tüccarı ve aslen Trablusgarplı olan Abdullah Endimi 1860'da doğdu. Her sene Gat, Merzuk, Tibesti ve Trablusgarp'a kadar kervanlar göndermekteydi. Kervanlarının muhafazasını Tîbûlar'a vermişti (P. Marty, a.g.e., s. 163).

42 CARAN, 200MI 606/124, Extrait du rapport politique de Cercle de Zinder, Février 1904.

43 BOA, İrade-Hususi-1312, nr. 71, 15 Muharrem 1312.

Osmanlılar'ın Tibûlar ve Senûsiler'le ilişkileri

Tibûlar Fizan'ın merkezi ile, doğusu ve güneyinde kalan bölgelerde yaşamakta olup kendi içinde dört ayrı kola ayrılmaktadır: Fizan'ın batısındaki Kufra'nın bir vahası olan Kebabo'da Ferân Tibûları, Tibesti dağlık bölgesinde merkezi Barday olan Reşâde Tibûları, merkezi Ayn Galâka olan Borku Tibûları ve merkezi Bilma olan Kavâr Tibûları. Fizan'ın doğusunda kalan Kufra Tibûları bu makalede ele alınmayacaktır.⁴⁴

Büyük Sahrâ'da bulunan Kavâr Tibûları'nın Osmanlı Devleti ile olan münasebetleri hakkında hazırlanan tahriratta şu bilgiler bulunmaktadır:

"Tibû ikidir. Biri Tibû Reşâde nam kabiledir ki idaremize doğrudan doğruya dahil bulunmamalarıyla beraber hep alışverişleri bütün müracaatları Fizan merkezi olan Merzuk'ludur. Bu Tibû Reşâde yalnız hazineye bir şey vermemele harîç bulunur. Mamafih muâmele-i hakikatte hep Fizan'a merbuttur. Ahalisinin hemen umumu denecek kadar zenci olması, ticarete meyyal bulunması gibi ahval sebebiyle onların üzerine öteden beri vanılmamış ve vülât-ı salîfenin her yerde ve her şeyde olduğu gibi bunda da bî-kaydâne davranmış olmaları Tibû Reşâde'nin hali tabiiyetiyle kalmasını müntic olmuştur. (...) Öbürü Tibû Kavâr'dır. Bunlar Tibû Reşâde gibi fakir olmayıp bilâkis zengin olduklarından her yerde muhabereye iktidarlı içlerinde reisleri bulunmaktadır. Tibû Kavâr Fizan merkezi olan Merzuk'a 608 kilometredir. (...) Bu mahal idaresine yed-i muhâfazasına geçecek hükümetin tuz resminden senevî lâ-akal 100.000 lira kadar istifade de bulunacağına şüphe yoktur. Şu kadar ki cesameti ve bütün etraf ve eknâfının hâl-i bedâvette bulunan kabâil-i vahşiye ile muhât olması yüzünden muhafazası gayet ehemmiyetli ve mevkûfu aleyh olan birçok karakolhâne inşasıyla temini hususu kesir ve cesim bir meblağ sarfına mütevakkıftır. Tibû Kavâr tüccarın ve umûr-ı ticaretin merkezi bulunduğu göre ahali kendilerine müracaat edecek her kuvvetli efendiye itaate müheyâ ve kendilerinden müdafaa ve iş becerebilmeleri müstehildir. Bunların Bilma tuzlasıyla beraber Fizan ve vilâyete olan irtibatları mânevî ve diyanet cihetiyle sathî bir aruzdan ibaret olup doğrudan doğruya idaremize dahil olmamışlardır. Vülât-ı sâbika buna karşı mümkün iken cüzi bir himmette bile bulunmayıp merkezlerinden merkez-i saltanata işitme düzme birtakım aldatıcı mevhumat şeyleri arz etmekle iktifa ettiklerinden kabâil-i bedeviyye içinde yahudi kadar itaate müheyâ bu Tibû Kavâr hakkında her şeyde olduğu gibi kayıtsızlıkla izâa-i evkât eylemişlerdir. (...) Tibû Reşâde ve Tevârik cümlesi ise doğrudan doğruya zîr-i idaremizde değilse de onlara karşı olan muamelemiz ve siyaseten derece-i lüzum ibka ve muhafazaları (...)"⁴⁵

şeklinde tedbir alınması istenmekteydi.

Bir başka Osmanlı belgesine göre ise tamamı müslüman olan bölge halkı geçimlerini ticaret ve ziraatla temin ediyorlardı. Bedevî tabiatlı ve siyahî ahalinin çok sayıda âlimi, cesur ve kuvvetli insanları memleketlerine bağlılıklarıyla bilinmekteydi. Bölgenin

44 Osmanlı arşiv belgelerinde Tibû ülkesi hakkında tafsilâtı bilgi için bk. (Y.MTV. 1325 M 12, nr. 295/46); Sâdık Müeyyed Paşa, a.g.e., s. 80; Jean-Claude Zeltner, a.g.e.

45 BOA, Yıldız-Mütenevvi, nr. 1325 M 12, nr. 295/46.

yegâne tuzluğundan hem kendileri hem de hayvanları için istifade etmek isteyen herkes buraya gelmek zorundaydı.⁴⁶

Fransız belgelerinde ise Tîbûlar hakkında daha farklı ifadelere rastlanmaktadır. Dağlık Tibesti bölgesinde yaşayan Tîbûlar haydut bir topluluk olup daima Trablusgarp'tan Bornu ve Vaday'a giden kervanları soymaktaydılar. Fransızlar'a göre bu insanları Fizan mutasarrıflığı zararsız hale getirmek için bölgede faaliyetler gösterse de hür yaşamaya düşkün olan bu topluluk Senûsîler'in kendi bölgelerine girmelerine müsaade etti. Zira bu tarikat onları Allah'a yaklaştırmakla birlikte geçim kaynaklarına karışmadı. Bu birlikteliğin en kötü tarafı ise Tibesti'deki Senûsî zâviyeleri kısa zamanda Kavâr, Borku, Kânim, Dârfûr ve Vaday'a kadar yayılarak bütün Avrupalılar'a nefret duygularını beslemeliydi.⁴⁷

Bilâdüssûdan ve Büyük Sahrâ bölgelerinden yola çıkan hacılar doğrudan kuzeye yönelerek Akdeniz sahiline veya güney yoluyla Kızıldeniz'e ulaşıyorlardı. Kuzey yolunu alanlar sırasıyla Agâdes, Gat, Gadâmis, Trablusgarp üzerinden Mısır'a gidiyorlardı. Diğerleri ise Bagirmi, Vaday, Mısır Sudanı ve Kızıldeniz'deki Sevâkin adasına çıkıyorlardı.

Fizan'ın güneyinde Kâdiriyye, Ticâniyye, Senûsiyye ve Şâzeliyye tarikatları yaygındı. Tevârik ve Tîbûlar genelde Senûsîliğe intisap ettiler. 1870'te Âir ve Agâdes'in her tarafında epeyce güçlenen Senûsîler çok sayıda Kur'an okulu ve mescid açtılar. 1892'de Muhammed Sünnî isimli bir Senûsî şeyhi bunları Fransızlar'ın işgaline karşı direnmeye çağırdı. Çünkü bu dönemde Kavâr'da toplam sekiz Senûsî zâviyesi bulunuyordu.⁴⁸

Büyük Sahrâ'nın batı bölgelerindeki aileler çocuklarını genellikle sayıları 1000 civarında olan Kur'an okuluna gönderiyorlardı. Kavâr'da bulunan on dört marabunun sekizi Senûsî tarikatı müntesibi olup ahaliyi Fransızlar'a karşı yönlendiriyorlardı.⁴⁹

Fransızlar'ın en büyük korkuları Tîbûlar'da her geçen gün artan "dini fanatizm" idi. Onlara göre bunu en fazla bölgedeki Senûsîler'in faaliyetleri artırıyorlardı. Eğer Osmanlı Devleti ile aralarında bölge konusunda anlaşma yapacak olursa bu durum yerli ahalideki dinî kaygıları zaafa uğratacak ve kendilerinin İslâm karşıtı olmadıkları anlaşılacaktı.⁵⁰

Fransız İçişleri Bakanı Klotz dönemin Sömürgeler Bakanına Kufra'daki Senûsî zâviyesinin faaliyetleriyle ilgili bilgi toplaması için Cezayir asıllı Şeyh b. Tekkuk'u göndereceğini haber verdi. Elde edilecek bilgiler Cezayir-Trablusgarp sınırı ve Orta Afrika'da işgal etmekte oldukları toprakların güvenliği için gerekiyordu.⁵¹ Fakat bu bakan Orta Afrika ile Kuzey Afrika arasında uygulanan "müslüman siyasetinin" farklı

46 BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 122 (121), 2389, Sudan'a dair evrak.

47 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.12, Bilma 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

48 Marty, s. 178-189.

49 a.e., s. 193-194.

50 CARAN 200 Mi 606, doc.62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma.

olduğunu, bu yüzden Cezayirli şeyhin yapacağı Kufra seyahatinin diğer bölgeler için yarar getirmeyeceğini bildirince bundan vazgeçildi. Zaten Çad'daki Fransız Albay Largeau bu konuyla meşguldü.⁵²

Tibûlar'ın dinî duygularını heyecana getiren Senûsiler genelde müstakil faaliyet gösteriyorlardı. Bu yüzden Fransa'nın Osmanlılar nezdinde giriştiği diplomatik girişimler fayda getirmedi. Zira Fransız Batı Afrikası valisinin bildirdiğine göre bunlar Ayn Galâka'yı aldılar ve en büyük yardımcılarını yanlarındaki modern silâhlarla donatmış, eğitilmiş Türk askerleri idi.⁵³

Osmanlı Devlet ve Trablusgarp Vilâyet Salnâmelerinde Tibesti ve Kavâr

Tibû Reşâde ismi Fizan'a bağlı yedi kaza merkezinden birisi olarak ilk defa 1884 (1301) tarihli Trablusgarp salnâmesinde yer almaktadır. Ayrıca "Kavâr ve Borku namıyla mâruf iki parça arâzi-i vâsia Fizan sancağını teşkil ediyor" şeklinde yer alan bir ifade bulunmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere Tibesti, Kavâr ve Borku'daki üç Tibû kabilesi de Osmanlı Devleti sınırları içinde kabul ediliyordu.⁵⁴

Osmanlı devlet salnâmelerinde 1908 (1326) yılına kadar Fizan sancağına bağlı Suknâ, Şâfi ve Gat adlı üç kaza ve sekiz nahiye ismi bulunup Tibû kazası zikredilmemektedir. Bu tarihten itibaren merkezi Barday olarak Tibû Reşâde kazası zikredilmekte olup kaymakamı Sefâmi Efendi'dir. Bu değişiklik Celâl Bey'in Fizan mutasarrıfı olduğu döneme rastlamaktadır ve artık Fizan'ın dört kazası ile Gat'a sonradan bağlanan Canet dahil dokuz nahiyesi bulunmaktadır.⁵⁵ Yıllarca sürgünde bulunduğu Fizan'a 1909 yılında mutasarrıf tayin edilen Sâmî Bey⁵⁶ özellikle Tevârik ve Tibû ülkeleriyle

51 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.12, Bilma, 10 Septembre 1913 (Au sujet d'une mission chez les Senoussites), Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

52 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.16, Paris, 19 Septembre 1913 (Au sujet d'une mission chez les Senoussya), Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

53 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.9, Fransız Batı Afrikası valisi William Ponty'nin sömürgeler bakanına Tibesti'deki Türkler'in faaliyetleri ile ilgili yazısı (Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.)

54 1301 Tarihli Trablusgarp Salnâmesi, s. 157.

55 1326 (1908) Tarihli Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, s. 767. Ettore Rossi Tibesti'nin doğusunda 1908 yılında bir nahiye kurularak müdürlüğüne Mayna Gamti'nin getirildiğini söylemekteyse de salnâmelerde bu kayda rastlanılmamaktadır (Ettore Rossi, "Sezione politico-storica. Per la storia della penetrazione turca nell'interno della Libia e Per la questione dei suoi confini", *Oriente Moderno*, Anno IX, April 1929, nr. 4, 1583-167).

56 Bahriyeli bir subay olan Mehmed Sâmî Bey (Çölgeçen) (ö. 1935) II. Abdülhamid'e karşı sarfettiği sözler için 2 Eylül 1897'de Fizan'a sürüldü. 5 Temmuz 1898'de affedilince İstanbul'a döndü ve rütbesi iade edilerek Girit'e tayin edildi. Ancak İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne üye olmaktan bu defa 18 Haziran 1902'de tekrar Fizan'a sürüldü. Burada beş yıl kaldıktan sonra Büyük Sahrâ'yı geçerek İngiltere'ye kaçtı. II. Meşrutiyet'ten sonra 2 Ekim 1909'da Fizan mutasarrıflığına tayin edildi (Fahri Çoker, *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara 1994, 234-235). Fransız arşiv belgesine göre ise Jön Türk hareketine olan ilgisi nedeniyle ikisi idam cezası olmak üzere beş defa yargılandıktan sonra Fizan'ın merkezi Merzuk'a sürgün edilmiş ve 1903'ten beri burada yaşamaktaydı (CARAN 200 Mi 606, doc.62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma). 1908'de Fizan mutasarrıfı Celâl Bey Merzuk'tan kaçan Sâmî Bey ve beraberindekileri yakalayıp kendisine göndermesi için Kavar hakimine ve bölgedeki Fransız subayına birer mektup

yakından ilgilenmiş ve Gat kazasına bağlı Bereket⁵⁷ isimli mahalli de nahiye yapmıştı.⁵⁸

Kavâr ve Borku'nun da birer kaza merkezi oldukları bilinmektedir. Böylece Fizan sancağının son dönemde altı kaza ve on bir nahiyesi vardı. Bu durumda Tevârik ve Tîbû toplulukları için ilk münasebetlerin başladığı tarihten Trablusgarp Savaşı'na kadar toplam altı kazanın kurulduğu bunlardan Hagar, Ezgar Tevârik ve Gat kazalarının Tevârikler için, Tîbû Reşâde, Kavâr ve Borku kazalarının ise Tîbûlar için teşkil edildiği anlaşılmaktadır.

Trablusgarp Vilâyetinin Hinterland Meselesi ve Fizan Sancağına Bağlı Kazaların Aynıcılığı

Osmanlı Devleti'nin yerli ahali ile tesis ettiği münasebetleri ve bilhassa Tîbûlar için bölgede iki kaza kurması meselesinin Fransa ile arasındaki rekabetten kaynaklandığı iddia edilmektedir.⁵⁹ Oysaki Osmanlı belgeleri Fransa'nın bölgedeki faaliyetlerini Trablusgarp vilâyetin topraklarına "tecavüzü" şeklinde ele alınmıştır.⁶⁰ Hatta bazı Fransız arşiv belgelerinde de bu görüşü destekleyen ifadeler mevcuttur.⁶¹ Zaten Fransa diğer Avrupa ülkeleriyle yaptığı antlaşmaların imzalanması esnasında ne bölgedeki mahallî idarelerin tercihlerini ne de Osmanlı Devleti'nin buradaki hâkimiyetini dikkate almıştır. Kaldı ki bölge halkının Osmanlı Devleti'ne doğrudan bağlanma istekleri neticelerini vermiş ve 1884'ten (1301) itibaren Fizan sancağına bağlı olarak Trablusgarp vilâyeti hudutlarına dahil edilmişlerdi.⁶²

Coğrafi şartların Merzuk'un kuzeyindeki mahallere göre çok ağır olması yanında hâkimlerin ülkelerinde kısmen de olsa idarelerini devam ettirmeleri sebebiyle güneye doğru inerek bir Osmanlı hâkimiyeti kurulmamıştı. Bölgede Osmanlı'nın itibarının sağlanması için daha ziyade Senûsiler'in gayret gösterdikleri bilinmektedir. Senûsiler

yazdı. Sâmi Bey'in ise Fransız kumandanla karşılaşmalarında yaptıkları konuşmalar her ikisi için de birer rapor hükmündedir. Çünkü İbrahim Temo'ya yazdığı mektupta bu komutanı afyonkeş olarak tarif ederken CARAN'daki belgenin aynı nüshasının bulunduğu ANM'da ise kurşun kalemlerle Sâmi Bey'in bu kaçı hakkında "Il ne pas oublier que Sâmi Bey était en espion- unutmamak lazımdır ki Sâmi Bey casus olarak bulunmaktaydı" diye not düşülmüş (ANM, 5-E-11, "Les Turcs au Tibesti", 14 Mars 1908).

57 Bereket nahiyesine 4 Şevval 1320/22 Kanunievvel 1318'de asker yerleştirilerek Osmanlı bayrağı dikilmiş ve ahali devlete tâbi kılınmıştı (BOA, Trablusgarp Amedi, nr. 358, s. 52).

58 1329 (1911) Tarihli Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, s. 707.

59 Çaycı'nın *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, isimli eseri bu hususu teferuatlı ele almaktadır.

60 Çaycı, a.e., s. 236; Jean-Louis Triaud, *La légende noire de la Sanûsiyya: Une confrérie musulmane saharienne sous le regard français (1840-1930)*, Editions de la Maison des Sciences de l'homme, Paris 1995, II, 721-733 sayfaları arası "Les Turcs au Tibesti et au Borkou" başlığı altında bu meseleyi teferuatlı olarak ele almıştır. Aynı konu Fransız döneminden kalan Mali Cumhuriyeti Arşivi'nde de, 5-E-11, "Les Turcs au Tibesti et au Fezzan- Renseignements sur la situation politique en Tripolitaine, au Tibesti et au Borkou" adlı bir dosyada bulunan belgelerde mevcuttur.

61 CARAN, 200MI 606/135, 3 Août 1906 tarihli *Le Temps* gazetesinde yayımlanan "Djanet et Bilma" başlıklı yazı. Eğer bu bölgeler Fransa tarafından alınmayacak olursa Bilâdüssûdan ve Büyük Sahrâ'da üstünlük sağlayamayacaktı. Bu yüzden Fransızlar her şeyi göze alarak buraları işgal etmeye başladılar ki bu tecavüzden başka bir şey değildi.

62 1301 tarihli Trablusgarp Vilâyeti Salnâmesi, s. 157.

bütûn Sahrâ bölgesini ele geçirdikleri gibi Bilâdüssûdan topraklarında da hâkimiyet kurmaya başladılar.⁶³ Kabileler arasındaki kavgalar yanında XX. yüzyılın başında Fransa'nın batı ve güneyden, İngiltere'nin ise doğudan ilerleyerek işgallerini sürdürmeleri Trablusgarp eyaletinde bir "hinterland meselesini" ortaya çıkardı.⁶⁴ Bu kavgalarla bölgenin emniyet ve asayîşi bozulunca önce Fizan'ın batısında ve Cezayir'in güneyinde kalan geniş topraklardaki Tevârikler'in yıllardır yaptıkları müracaatlar⁶⁵ değerlendirilerek Gat ve Ezgar Tevârik kazaları kuruldu.⁶⁶ Aslında Zinder, Âir, Hevsâ hâkimleri de bölgelerini Fransızlar'ın işgallerine karşı koyamayacaklarını anlayınca aralarında tertip ettikleri bir heyeti İstanbul'a göndermek üzere yola çıkardılar. Ancak heyettekiler bir süre sonra Tevârik eşkıyalarının tuzağına düşerek öldürüldüler ve taşıdıkları hediyeler gaspedildi.⁶⁷

Büyük Sahrâ'da kazaların kurulmasıyla kabileler arası mücadelelere son verilerek hem ahalinin zarar görmesi engellendi hem de kuzeyden güneye inmeye çalışan Fransızlar'ın seferlerinin önü kesildi.⁶⁸ Aynı sancağın güneyini çevreleyen bugünkü Çad Devleti sınırları içindeki Tibesti dağları ve Nijer Devleti'nin kuzey doğusundaki Kavâr bölgesinin Fizan'a bağlanması ise genelde hâkimlerin mutasarrıflığa müracaatları neticesinde gerçekleşti. Merkezi Ayn Galâka olan Borku Tîbûları'nın memleketi ise ancak 1911 yılı sonunda Fizan mutasarrıfı Sâmi Bey'in girişimleri ile Osmanlı Devleti sınırları içine alındı.

Mısır'ın güneyinde kalan Doğu Sudan bölgesindeki Dârfür, Kordofan gibi hâne-dan devletlerini İngiltere kendi toprakları kabul ederken Fransa ise Trablusgarp vilâyetinin hinterlandı Batı Sudan'ı bu antlaşmalar doğrultusunda işgale başladı. Ancak Osmanlı Devleti sadece iki devlet arasında ve o güne kadar henüz ayak dahi basmadıkları yerleri karşılıklı paylaşmalarına imkân sağlayan hiçbir antlaşmayı kabul etmedi.⁶⁹ Özellikle "Nijer Antlaşması" Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'da ele alındı. Hilâfete bağlılıklarıyla bilinen ve Trablusgarp'ın güneyinde yaşayan müslümanların devletle iribatlarının kuvvetlendirilmesi ve vilâyetin sınırlarının yabancı "tecâvüzâtından" korunması için gerekli faaliyetlerin yapılmasına karar verildi.⁷⁰ Hatta Tibesti'nin,

63 Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *Senusiler Abdülhamid ve Seyyid Muhammed el-Mehdi*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1325, s. 99-100.

64 CARAN, 200MI 606/128, Gorée-Sénégal, 23 Mai 1903 (Objet: Hinterland de la Tripolitaine). Fransız Batı Afrika Valisi E. Goume'nin Fransız Sömürgeler bakanına Trablusgarp'ın hinterland meselesiyle ilgili gönderdiği belge; Mahmud Nâci, a.g.e., Trablusgarp mebusu Mahmud Nâci Bey kardeşi Mehmed Nuri Bey'le büyük bir kısmını birlikte yazdıkları kitabın son bölümünü ise bizzat kendisi yazarak bu kısma "Hinterland ve Hudûd Mesâilî" (162-180) başlığını vermişti. Yine Çaycı'nın eserinin dördüncü bölümü "Libya Hinterlandı Müzakereleri" (s. 99-136) başlığı altında bu konuya ayrılmıştır.

65 Çaycı, s. 42.

66 Ahmet Kavas, "Büyük Sahrâ'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevârik Münasebetleri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999, 171-195.

67 Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, a.g.e., s. 96.

68 Kavas, a.g.e.

69 Cortier, a.g.e.

70 BOA, Yıldız Maruzat Defteri, nr. 8272/3884, 17 Cemâziyelevvel 1317. Trablusgarp hinterlandı hakkında Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'dan karamame mazbatasının sûretidir.

Trablusgarp'ın ve Vaday'ın Mısır'ın tabii uzantıları olduğu Paris sefiri Sâlih Münir Paşa⁷¹ tarafından verilen bir nota ile bildirildi.⁷²

Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ

“(…) hinterlant dahilinde bulunan bazı mahallere me'mûrîn-i mülkiye ve askeriye ile ulemâdan bazı zevâtın izâmı fevâid-i siyâsiyyeyi mücib olacağı (...) ve Er-kân-ı Harbiye ümerâsından intihap ve ferman buyurulacak bir zatın mahalline gönderilmesi ve lisan ve ahvâl-i mahalliyeye vâkif jandarmalar terfiki idâre-i seniyye-i hazreti şehriyârî muktezâ-yı âlisinden olup mahalli mezkûreye ber vec-hi marûz memurlar izâmı meşâyih-i mahalliyenin taltifi”

gibi tedbirler de alınmasını kararlaştırmıştı. Bu konuda daha önce de bir irade yayımlanarak bu meselenin ciddiye alındığı bilinmektedir.⁷³

Özellikle Fizan sancağı coğrafi konumu itibarıyla önemli bir noktada bulunuyordu. 26 Eylül 1899 (20 Cemâziyelevvel 1317) tarihinde Bornu, Tîbû Reşâde ve Tîbû Kavâr hakkında, 2 Mart 1901 (17 Şubat 1317) tarihinde yine Tîbû Kavâr, Kanem ve Gat Tevârikleri hakkında temin edilen bilgiler livâ meclisi tarafından Trablusgarp vilâyetine gönderildi.⁷⁴

Trablusgarp valisi ve kumandanı Fizan livâsına bağlı kazaların tamamının vilâyet merkezine çok uzak ve nakliye vasıtalarının temininde de zorluk çekildiğini Bâbiâli'ye bildirecek, merkeze uzak kazalara tayin olacak memurların harcırah nizamnâmesinden istisna tutulmasını istediler. Vilâyette yapılan memur tayinlerinde harcırah verilmediği takdirde sıkıntı çekiliyor ve görev yerlerine gidilmiyordu. Kaldı ki Suknâ, Şâtî, Gat ve Tîbû Reşâde kazalarının bağlı olduğu livâda bir önceki vali zamanında Gat kaymakamına istisnâ olarak harcırah verilmişti. Bu kazaların tamamı aynı konumdaydı. Diğerlerine gönderilecek memurlara da harcırah kararnâmesinin istisnâ olarak uygulanması Dahiliye Nezâreti'nden istendi.⁷⁵ Bunun üzerine nâzır adına müsteşarı bu talebi yerinde bularak uygulanabileceğini sadrazama ilettili.⁷⁶

71 Sâlih Münir Paşa [Çorlulu] (ö. 1939). 1896-1908 tarihleri arasında Paris büyükelçiliği yaptı (Kuneralp, s. 119).

72 BOA, Yıldız Esas Evrakı, nr. 102 (100) 231-4, 10 Temmuz 1899 tarihli bu anlaşmaları reddeden ve Fransızca olarak kaleme alınan yazı.

73 BOA, Yıldız Maruzat Defteri, nr. 8272/3884, 17 Cemâziyelevvel 1317.

74 BOA, Trablusgarp Katalogu- A.MTZ.TG.DH, 6-67, 14 Cemâziyelevvel 1329; a.g.m.

75 BOA, Şûrâ-yı Devlet-Trablusgarp, nr. 2338/9, 13 Cemâziyelevvel 1328 (9 Mayıs 1326), Trablusgarp komutanı ve valisinin Dâhiliye Nezâreti'ne yazısı. Valinin ifadelerinden anlaşıldığı üzere herhangi bir vilâyet içinde yapılacak tayinlerde ve memurlar arasında anlaşarak yapılan becayişlerde harcırah ödenmemektedir. Fakat Trablusgarp'ın sadece Fizan livâsında durum farklı olup burada tahvil (yer değiştirme) olsun becayiş olsun bu kanuna rağmen istisnâ olarak harcırah verilmezse ne görev yerini değiştirecek memur ne de tayin yapılanlardan görev yerine gidenler bulunabilir. Başka vilâyetlere uygulanmayacağı gibi Trablusgarp vilâyeti içerisinde de sadece Gat kazası için istisnâ olarak uygulanmasına dair Şûrâ-yı Devlet'te Maliye, Nâfia ve Maarif daireleri 16 Eylül 1325'te bir buyuruldu yayımlamışlardı. Buna istinaden diğerlerine de genişletilmesini talep etmektedir.

76 BOA, Şûrâ-yı Devlet-Trablusgarp, nr. 2338/9, 7 Cemâziyelâhir 1328 (2 Haziran 1326), Dahiliye nâzır adına müsteşarının sadrazama gönderdiği yazısı. Müsteşar valinin talebindeki diğer kazaların memurlarına da “teşmil-i hâl ve maslahat bulunduğu” hususunu kabul etmiş gereğini sadrazama arzetti.

Mesele Şûrâ-yı Devlet'te ele alındı. Aslında gerek hükümet tarafından gerekse valinin emriyle görev yerleri değiştirilen veya aralarında becayişlerine izin verilen memurlara harcırah ödeniyordu. Fakat aralarında anlaşarak nakillerini isterlerse iki ayrı vilâyette bulunsalar bile harcırah verilmiyordu. Aksi takdirde memleketin her tarafında gerekli gereksiz yere memurlar görev yerlerinin değiştirilmesi için müracaat ederek devlete fazla masraf çıkarabilirlerdi.⁷⁷

Bu vilâyet diğerlerinden farklılıklar arz ediyordu. Zira geniş alana yayılmış bulunan kaza, nahiye merkezlerine memur tayini ve asker gönderilmesi çok zordu. Merkezden yola çıkan bir mutasarrıfın Merzuk'a ulaşması yirmi gün sürüyordu. Kazalara gönderilen memurlar ise daha güç şartlarda yolculuk yapıyorlardı. Bunların görev yerlerini değiştirmeleri hükümet kararıyla yapıldığı gibi kendi aralarında becayişle de mümkündür. Gat kazasına mahsus harcırah ödemenin diğer vilâyetlere teşmil edilemeyeceği gibi buradaki diğer tayinlere de uygulanamayacağına Şûrâ-yı Devlet'in Maliye, Nafia ve Maarif daireleri tarafından 29 Eylül 1909 (16 Eylül 1325) tarihinde karar verildi. Fakat 22 Mayıs 1910 (9 Mayıs 1326) tarihinde Trablusgarp valisi bu kararın sadece Gat için değil Fizan'a bağlı bütün kazalara yapılacak tayinler için ayırım yapılmadan uygulanmasını tekrar istedi. Hatta en son Suknâ kaymakamlığına becayişle gönderilen Rifkı Efendi'ye de 900 kuruşun ödenmesi konusunda valilik tarafından yapılan talep reddedildi.⁷⁸

Tibû Reşâde Kazasının Kurulması

Fizan sancağı mutasarrıflarının gayretleri neticesinde Tibesti'deki Reşâdeliler devletin hâkimiyetine alındılar. Fakat bu idarî münasebet istikrarlı devam edememiş olmalı ki belgelerden Tibû Reşâde isimli kazanın birkaç defa kurulduğu gibi bir sonuç çıkmaktadır.

II. Abdülhamid'le birlikte Trablusgarp eyaletinin güney bölgeleri konusunda önemli adımlar atıldı. 1297'de (1880) Mustafa Fâik Paşa (1297-1300) daha önce Mustafa Âsım Paşa'nın hedeflerini gerçekleştirmeye başladı. İlk defa mutasarrıf zamanında 1880'da Tibû Kavâr kaza yapıldı⁷⁹ ve Şeyh İbrâhim Tekûmî kaymakam tayin edildi. Ancak ne Tibû Reşâde ne de kaymakamın ismine bu dönemdeki salnâmelerde rastlanmaktadır. Yine de 1885 yılına kadar Tibesti kaza konumunu muhafaza etti. Fakat Mustafa Fâik Paşa'nın o sene görevden alınmasından 1899 yılındaki İngiliz-Fransız Antlaşması'na kadar burası kendi haline bırakıldı.⁸⁰

77 BOA, Şûrâ-yı Devlet-Trablusgarp, nr. 2338/9, 30 Eylül 1326, Şûrâ-yı Devlet'te meselenin görüşülerek karara bağlandığına dair yazı.

78 BOA, Şûrâ-yı Devlet-220-Trablusgarp, nr. 2338/9 (Fizan'ın Suknâ, Şâtî, Tibû Reşâde kazaları memurinine harcırah itası hakkında istizana dair Dahiliye Nezâreti'nin 2 Haziran 1326 numaralı tezkiresi).

79 Triaud bu bilgiyi M. Nâci'den aktaran Ettore Rossi'nin *Oriente Moderno*'da (avril 1929, 163-164) yayımlanan makalesinden almıştır (II, s. 720-dipnot).

80 Çaycı, s. 52.

Gat'ın ilerisine geçerek Ezgar Tevârik ve Tîbû Reşâde⁸¹ adıyla iki yeni kaza kurdu. Böylece Kuzey Tevârikleri ve Tîbûlar'ın tamamını Osmanlı tebaası yaptı. Tevârikler'in hâkimi Şeyh Nahnuhen (Amenukal) merkezi Canet olan mahalde Ezgar Tevârik kaymakamı ve Kavâr ve Reşâde Tîbûlar'nın hâkimi (mayna) Şeyh İbrâhim Tekûmî ise Tîbû Reşâde kaymakamı tayin edildi.⁸² Şeyh ile birlikte otuz adamını da Merzuk'a çağırarak mutasarrıf kendisine beylik unvanı verdi. Posta memuru, zaptiye görevlileri, nâib ve kâtiplerle birlikte bir miktar fıkıh kitabını da hediye ederek ülkelerine gönderdi. Böylece "Reşâde kıtasını memâlik-i devlet-i ebed müebbede iltihak eylemiş" oldu.⁸³

Reşâde hâkimi için yapılan iyi muamele karşısında Kavâr hâkimi Süleyman b. Sâlih ve Borku hâkimi Muhammed Lanka da kendi istekleriyle Osmanlı Devleti'nin idaresine girmek istediler. Benzeri muameleler bunlara da gösterildi. Bu arada Bornu, Zinder, Kano, Katsina hükümetleriyle de irtibat kurularak bir yakınlaşma meydana getirildi.⁸⁴

Bugünkü Çad Devleti'nin kuzeyindeki Tibesti kazasına gelince buranın ilk kaymakamı tayin edilen İbrâhim Tekûmî'den sonra bölgenin en güçlü hâkimi May Sefâmi onun yerine geçti ve uzun süre bu görevde kaldı.⁸⁵ Hem kendisi hem de May Zettimi Osmanlı Devleti'ne sadık olduklarını 25 Ocak 1910'da Bilma'da bulunan Fransız kumandana yazdıkları mektupla bildirdiler. Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmasıyla Tîbûlar ilk defa Tevârikler'le anlaşmışlar ve bu dönemde kabileler arası kavgalara son verilmiştir.⁸⁶

Tîbû Reşâde kaymakamına ve Tevârik reislerine 1899 (1317) yılında maaş tahsis edilmesine Fizan mutasarrıfı Hacı Mehmed Necib Bey zamanında da devam edildi.⁸⁷

81 Vali Hacı İzzet Paşa zamanında yani 1275 (1859) senesinde hâkimi "Mayna Âdem"e sancak vermek suretiyle taht-ı himâye-i Osmânîyye'ye alınan Tîbû Kavâr sâlifüzzikr Reşâde kazası dahilindedir. "Tîbû Kavâr" ve Tibesti kütalanın nâm-ı umûmîsi bu güne kadar Reşâde'dir. Eskiden Kavâr hâkimlerinin inhilâlîyle bil-intihâb yerlerine geçen hükkâm Reşâde hâkim-i umûmîsi tarafından memuriyetleri tasdik edilirdi. Yoksa hâkimiyetleri Kavârlılar'ca mer'i olmazdı (Nâci, a.g.e., s. 165).

82 Nâci, a.g.e., s. 165-166; Sâdik Müeyyed Paşa 500 kuruşluk aylık ücrete "maaş-ı fahrî" demektedir (a.g.e., s. 102).

83 Sâdik Müeyyed Paşa, a.g.e., s. 102.

84 a.g.e., s. 102-103.

85 Fransız belgelerinde May Sefâmi'nin kaymakam tayin edilerek Tibesti'de bir kaza kurulması ve ilk defa Osmanlı askerî garnizonun yerleştirilmesi 1906 ve 1907 yılında gibi gösterilmektedir. Her iki tarih de doğru değildir (J.L. Triaud, II, s. 720-dipnot). 1907 olarak veren arşiv belgesi ise (CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.9) (Fransız Batı Afrika'sı Valisi William Ponty tarafından Sömürgeler bakanının "Activités des Turcs dans le Tibesti" ile ilgili yazıdır); meselâ 1908 tarihli belgede onun uzun zamandır kaymakam olduğu halde maaş ödemediği ifade edilirken 1912 tarihli başka bir belgede onun Fizan mutasarrıfı Celâl Bey tarafından kaymakam tayin edilerek kendisine 20 mecidi (110 frank) maaş verildiği belirtilmektedir (CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc. 12, Bilma 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie).

86 ANM, 5 E 11, 25 Janvier 1910, Traduction de la lettre envoyée par Mai Chaffami reçue à Bilma.

87 BOA, Trablusgarp Katalogu- A.MTZ.TG.DH, 6-67, 14 Cemâziyelevvel 1329. 1901-1902'de Merzuk'a gelen May Sefâmi'ye bağlanan yıllık 25 mecidiye tutarındaki maaş hediye olarak anlaşıldı (CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc. 12, Bilma 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine-Turquie et Italie). Kendisine Katrûn nahiyesindeki hurmaların gelirleri verildiyse de bundan istifade edemedi (Colonna de Leca eğer Barday'ı işgal ederlerse burada yaşayan Tîbûlar'ın kuzeye göç edeceklerinden bahsediyor. Bu takdirde

1906'dan itibaren Trablusgarp ve Fizan mutasarrıflığındaki görevliler arasında Jön Türkler bulunuyordu. Çok sayıda memurun Fizan'a gelmesiyle bölgede "panislâmist bir tazyik" başladı. Bunlar Canet köyünü Gat'a bağlı bir nahiyeye yaptıkları gibi Kavâr'ı da almak için gayret gösterdiler. Fakat bölgedeki bu faaliyetleri yakından takip eden Fransızlar'ın Bilma'ya girmeleri üzerine Tibesti'ye önem vermeye başladılar.⁸⁸

Fizan mutasarrıfı Celâl Bey (1907-1909) Sefâmi Efendi ve diğer mahallî reisleri Merzuk'a davet etti ve bunlarla toplantılar düzenledi.⁸⁹ Yıllarca ilgisiz kalan kaymakam yeni mutasarrıf tarafından alımadığı bir ilgiyle karşılandı. Geçmişte verilmeyen maaşları para ve hurma olarak ödedi. Diğer Maynalar da beklemedikleri bu tavır karşısında kendilerinden istenenleri yapmaya başladılar. May Sefâmi mutasarrıf Celâl Bey'den ikametgâhını korumaları için dört asker istedi. Kendisine verilen Osmanlı bayrağını da alarak Tibesti'nin merkezi Barday'a döndü. İkametgâhını bu askerler korurken ayrıca bir garnizon kuruldu ve on beş askerlik bir müfrezeye daha gönderildi.⁹⁰ Bundan böyle Barday'da kurulan garnizondaki askerlerin sayısı dört ile 130 asker arasında değişti.⁹¹

Tibesti ve Kavâr'da münasebetlerin geliştirilmesi ve XIX. yüzyılın sonunda buraya kaymakam tayin edilmesiyle Fizan'dan Bornu'ya giden ticaret yolu yeniden açıldı.⁹²

Senûsiler'le iş birliğini muhafaza eden May Sefâmi zamanında bölgeden geçen bir kervanın saldırıya uğraması sonucu mutasarrıf tarafından Ağustos 1907'de buradaki garnizon geri çekildi.⁹³

May Sefâmi 1909 yılı Mayıs ayında Merzuk'tan yirmi Osmanlı askeri getirerek Barday'da bir sahra birliği oluşturdu. Dokuz köyün merkezi konumunda ve aynı zamanda May Sefâmi'nin oturduğu Tuski'de kaymakam için bir ev ve toplam otuz kadar asker için taştan bir kışla inşa edildi. Ayrıca Techeri'ye yirmi asker yerleştirilerek Tîbûlar'ın Fizan'a kolayca geçmelerini denetleyeceklerdi.⁹⁴

halen Osmanlı Devleti'ne ait olan Merzuk ve Katrûn hurmalıklarının Tîbûlar'ın beslenmesi için yeterli olacağı kanaatindeydi (CARAN 200 Mi 606, doc.62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma).

88 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc. 21 (Au sujet des contingents turcs à Ghat à Ain Galâka), Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

89 CARAN 200 Mi 606, doc. 62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma.

90 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.12, Bilma 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie; Jean-Louis Triaud Barday'ın 1906'da ikinci defa kaza merkezi yapıldığını ve May Sefâmi'nin Merzuk'a geldiğini naklediyor. 2000 kuruş maaş bağlanan kaymakamın Osmanlı bayrağı ile birlikte yanına verilen iki jandarmayla Tibesti'ye döndü (J.L. Triaud, II, s. 720-dipnot).

91 ANM, 5 E 11, 8 Septembre 1911, Les Turcs au Tibesti; Ettore Rossi, a.g.e.; CARAN 200 Mi 606, doc.62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma.

92 a.y. Colonna de Leca Celâl Bey'in Merzuk'a mutasarrıf olarak gelir gelmez bu amacı gerçekleştirdiğini doğrulamaktadır.

93 Marty, s. 157-161; Barday'dan Osmanlı askerinin çekiliş tarihini 1908 yılı olarak verenler de var (CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc. 12, Bilma, 12 Mai 1912- Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie).

94 a.y.

Osmanlı Devleti'ni burada temsil eden son kaymakam ise Fizan'da askerî taburda doktor olarak görev yapan Osman Efendi'dir. Bizzat Sâmî Bey'in girişimi neticesinde kaza merkezi olan Barday'a gönderilerek kaymakam yapıldı. Ali Mârif Efendi'yi ise nâib tayin etti.⁹⁵

1912'de Fransızlar'ın ısrarlı soruları karşısında Hakkı ve Rifat paşalar Tibesti'de daima bir kaymakamlık bulunduğunu kabul etmediler. Oysaki Dr. Osman Trablusgarp vilâyetini İtalyanlara terkedene kadar Tibesti kaymakamı olarak kalmıştı.⁹⁶

Tibesti'deki son Osmanlı askerlerinin İtalya ile yapılan antlaşma gereği 1912 yılı sonunda tamamen çekilmeleri gerekiyordu. Ancak Trablusgarp'ta bulunan Fransız konsolosu Dışişleri Bakanı Poincaré'ye Türk birliklerinin çekilmesinin uzun zaman alacağını bildirdi. Özellikle Gat ve Tibesti'de 18 Aralık 1912 tarihi itibarıyla hâlâ asker bulunuyordu.⁹⁷

Tibesti'nin batısında yer alan Yao'nun reisi May Zettimi bölgenin en önemli askerî ve idarî şahsiyeti idi. Zaman zaman Doğu Tibesti'deki May Sefâmi'ye de muhalefet ettiği gibi Kavâr'ın işgali esnasında Fransızlar'a karşı geldi. Ancak onunla iş birliği yaptığı dönemde iki Tibû ile Bilma'ya gönderdikleri mektubu birlikte imzaladılar. Fransızlar Azbin'deki Tevârikler'dan bir kısmını kendi tarafına çekerek bunlara ait topraklara saldırlar düzenlettirip hayvanlarını gasbettirdi ve ele geçirdikleri kadın ve çocukları esir alarak Azbin'e götürdüler. Bunlar arasında Zettimi'nin de iki hanımı ve dört çocuğu bulunuyordu.⁹⁸

Nijer'deki Fransız birliğinin kumandanı 14 Mart 1912'de Tibesti'deki Maynalar'ın kendileriyle münasebet kurmak istediklerini bugünkü Mali Cumhuriyeti'nin başşehri Bamako'daki sömürge valisine yazarak kanaatini sordu.⁹⁹ Özellikle Trablusgarp Savaşı çıktığında Fransızlar'ın Tibûlar'ı kendine yaklaştırmak için May Sefâmi ve May Zettimi ile yakın münasebet kurmak istedikleri anlaşılıyor. Oysaki bu savaş çıktığında

95 1329 (1911) Tarihli Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, s. 707. Sâmî Bey bölgedeki faaliyetleri konusunda İbrahim Temo'ya yazdığı mektupta Tibesti'yi elde geçirdiğini, Dr. Osman Efendi'yi kaymakam tayin ettiğini ve bir mülâzımın kumandasında askerî birlik gönderdiğini bildirmişti. Ayrıca Tibû Reşâde Sultanı May Sefâmi Efendi'yi Merzuk'a getirterek orada ikamete tâbi tuttuğunu ve uzun yıllar Fizan'da kalmasının verdiği tecrübe aralarında devamlı husumet olan Tibû, Tevârik ve diğer kabilelerin "sultanlarını" Merzuk'ta toplayarak bu kimseleri İslâm kardeşliği adına barıştırdığından bahsetmişti (İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1987, s. 204. Fransız belgesine göre May Sefâmi ile birlikte May Zettimi de bulunuyordu. Hatta bu iki Mayna Merzuk'ta iken kabileleri arasında çıkan kavgada aralarında Zettimi'nin kardeşi ile Sefâmi'nin yeğeni de vardı (ANM, 5 E 11 - nr. 143, Octobre 1911, Extrait du Rapport Politique - Les Turcs au Tibesti)).

96 a.g.y., Dr. Osman Efendi Trablusgarp Savaşı müddetince bölge ile irtibatını sürdürdü ve son olarak kaptan Franz Becker'in idaresindeki UC-20 Alman denizaltısı ile Bingazi bölgesine geçti. Sahilleri iyi tanıyan Dr. Osman Trablusgarp yerli ahali ile de son derece iyi anlaşılıyordu. İhsan Aksoley, "Alman Denizaltı Kumandanın Hâtra Defterinden: İtalyanlar'ı Sindirme Hareketleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Nisan 1972, III/3, 51-55.

97 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.5, Tripoli de Barbarie, 18 Décembre 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

98 Marty, a.g.e., s. 162-164

99 ANM, 5 E 11, nr. 139, 14 Mars 1912, Les Turcs au Tibesti.

henüz Fizan'ın Merzuk, Gadâmis, Gat, Tibesti ve Borku isimli beş ayrı bölgesinde Osmanlı askeri bulunmaktaydı. İlk önce Tibesti kaymakamı Dr. Osman Efendi Katrûn'a çekildi.¹⁰⁰

Tibesti'yi işgale başlayan Fransızlar ilk önce 8 Ekim 1913'te Zettimi'yi itaat altına aldılar ve Efendi'ye (Ennedi) kadar olan bölgede onun idaresini tanıdılar. Onun teslim olmasından sonra çevresindekilerden kurtulanlar May Sefâmi'nin yanına kaçtılar.¹⁰¹

May Sefâmi Osmanlı kaymakamı ve askerleri buradan çekilince tekrar idareyi ele aldı ve Fransa'nın Tibesti'yi işgalini 1918'e kadar engelledi.¹⁰² Osmanlı Devleti'nin son olarak 1918'de imzaladığı Mondros Antlaşması ile bölgedeki bütün askerlerini çekmeye karar verinceye kadar Fransa'ya direndi. Fransızlar onun Kufra'daki Senûsî tarikatı ile ilişkilerini kesmesini ve elindeki 200 kadar silâhını teslim etmesini istediklerse de Ekim 1920 tarihine kadar bu konuda müsbet cevap vermedi. Tibûlar'ın Tibesti topraklarındaki reisi işgal esnasında altmış beş yaşındaydı. Fransızlar'a karşı direnişi Osmanlılar'ın çekilmesiyle kırıldı ve kendisi Derde Say olarak isimlendirildi. Maro'daki rakibi May Guetti ise Fransızlar'a karşı direnmeye devam etti.¹⁰³

Kavâr Kazasının Kurulması

Kavâr ülkesinde üç farklı kavim yaşamaktadır. Bunlar Habeş asıllı olduklarına inanılan Tibûlar, atalarının Yemen'den geldikleri rivayet edilen ve buradaki Faşi vahasına VII. yüzyılda yerleşen Kanuriler ve Berberî asıllı Tevârikler'dir. Buranın ilk yerleşik kavmi Tibûlar Kanuriler'in yurtlarına yerleşmelerine müsaade ettiler. Tevârikler ise her tarafta olduğu gibi burada da göçebe hayatlarını devam ettirdiler.¹⁰⁴

Kuzey Afrika'nın VII. yüzyılda Araplar tarafından fethi esnasında Ukbe b. Nâfi' Kavâr'a kadar ilerleyerek bölgede İslâmlaşma'yı başlatmıştı. Daha sonra çeşitli yerlerden gelen müslüman âlimler tebliğe devam ettiyse de bu bölgede İslâmlaşma konusunda en büyük katkıyı Senûsî tarikatı yaptığı ve 1895'ten itibaren Kavâr'ın tamamen onların idaresine geçtiği bilinmektedir.¹⁰⁵

Osmanlılar Kavâr'da kurdukları kaza merkezi olarak Bilma'yı tercih ederken işgalden sonra burayı Fransızlar askerî bölge yaptılar. Zengin hurmalıkları bulunan bu yerleşim yeri Merzuk ile Gat'tan Çad'a giden kervan yollarının üzerindeydi. Merkezde yaşayan 4000 kişinin tamamı müslüman olup her köyde bir cami bulunmakta ve on civarında Kur'an okulunda çocuklara İslâm dini öğretilmekteydi.¹⁰⁶

100 a.y., nr. 134, 22 Décembre 1911.

101 Marty, a.g.e., s. 162-164

102 Marty, s. 157-161; Barday'dan Osmanlı askerinin çekiliş tarihini 1908 yılı olarak verenler de var (CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.12, Bilma, 12 Mai 1912).

103 Marty, s. 157-161.

104 a.e., s. 143.

105 a.e., s. 144.

106 a.e., s. 146.

Mustafa Fâik Paşa mutasarrıflıktan alınmadan önce bilhassa Bilma tuzluğu başta olmak üzere Kavâr'ı Fizan'ın sınırlarına dahil etmek için Vali Ahmed Râsim Paşa¹⁰⁷ ile birlikte çalıştı. Hatta 20 Haziran 1882 (3 Şâban 1299) tarihinde vilâyet meclisinde bu mesele ele alınarak gelişmeler İstanbul'a iletildi. Fakat buranın kısa zamanda herhangi bir mesele ile karşılaşılmasından alınmasının "pek de muvâfık-ı maslahat olmayacağı ve mezkûr memlihanın zaptı idaresinde bazı mertebe müşkilât ve suûbattan hâlî kalmayacağı" biliniyordu. Yine de vali Fizan mutasarrıfından bu konuda bilgi istedi. Gönderdiği mazbatada: "Mevzûbahis edilmiş olan işârât-ı mârûlbeyân memlihanın ahz ve tasarrufunda görülecek muhassenât ile aksi halin muhâtârâtına ve memliha noktasının şu birkaç mah zarfında bizim tarafımızdan tutulmaz ise taraf-ı âhardan istilâsı garîbû'l-ihimâl olduğuna dair ihtârât-ı mühimmeyi şâmil olarak bil-vücûh nazan dikkat ve ehemmiyetine şâyan bulunmasına ve şu hal üzerine memliha-i mezkûrenin tehiri zapt ve tasarrufu câiz olamayacağına mebnî şimdilik bu noktanın cânib-i hükûmet-i seniyyede tutulması"¹⁰⁸ gerektiğini ifade ederek derhal harekete geçilmesini istedi. Hatta: "vilâyet-i müşârûn ileyhaya, Hariciye Nezâret-i celilesine ona göre icrâ-yı tebligat olunmakla nezaret-i celilerince dahi vilâyetin bil-müzakere iktizâ-yı halin ifası zimmında mahallî kumandanlığına vesâyâ-yı mukteziye icrasına hemen buyrulması babında vilâyet-i celilelerince dahi iktizâ-yı halin ifâsı hususuna hemen buyrulması"¹⁰⁹ talep edildi.

14 Kasım 1882 (3 Muharrem 1300) tarihinde Bâbüâlî Trablusgarp valisinden Kavâr hakkında gerekli bilgileri temin etmesini istedi. Bunun üzerine harekete geçerek Bilma'nın Cezayir'in güney tarafında bir ay uzaklıkta bir mesafede yer aldığı ve Fransa'nın burası hakkında bilgi toplamak için girişimlerde bulunduğu tesbit edildi. Hatta buranın keşfi için görevlendirilen misyoner papazlar 1878'den itibaren Gadâmis kazasında ikamet etmişler ve içlerinden üçü güneye doğru gitmek üzere hareket edince Tevârikler tarafından öldürülmüştü. Yine 1881'de aynı maksatla Cezayir'den yola çıkan Fransız albay Flatters emrindeki 500 askerle birlikte Hagar Tevârikleri tarafından uğradıkları saldırıda kendisi dahil çoğu öldürüldü. Bunları öldürenleri bulmak gerekçesiyle birçok Fransız birliği değişik tarihlerde bölgeye seferler düzenlediler.

Bu gelişmeler yaklaşık elli yıldır kendi istekleriyle Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildiren bölge halkından yeni taleplerin gelmesine sebep oldu. Zira Fransızlar'ın mutlaka güneye inme ihtimalleri vardı. Bunun karşısında Vali Ahmed Râsim Paşa da acele davranılması taraftarı olup bu konuda yapılacak teşebbüsler imkânsız değildi.

"Mezkûr tuzlanın bulunduğu mahal Fizan'dan yirmi günlük mesafe ileride olup oralarda mütemekkin olan kabâilin Devlet-i Aliyye'nin taht-ı idâresine alınmaları yolundaki teşebbüsâtın kuvveden fiile götürülmesi sâye-i satvet-pâye-i hazret-i pâdişâhîde mümkünsüz bir iş değildir."

107 Ahmed Râsim Paşa (ö. 1897). Haziran 1883-Haziran 1896 tarihleri arasında Trablusgarp valiliği yaptı (Kuneralp, *a.g.e.*, 60).

108 BOA, Ayniyât Defteri Arabistan Vilâyetleri-1520, s. 300 (22 Ramazan 1299).

109 *a.y.*

Fizan mutasarrıflığında bulunan dirayetli bir kumandanın idaresinde düzenli askerlerden oluşturulacak bir birlikle yerlilerden bir miktar asker alınması yeterliydi. Seçkin memurlardan birkaç kişi ile Kavâr'a gidilerek burada Osmanlı idaresinin yerleştirilmesine karar verildi. Mustafa Fâik Paşa bu gelişmeler esnasında vilâyet merkezine gelmek üzere yola çıktığı için onun vereceği yeni bilgiler doğrultusunda ayrıca kararlar alınacaktı.¹¹⁰

Trablusgarp vilâyetinin güney sınırlarına Kavâr'ın da dahil edilmesi meselesi aslında burada vali ile vilâyet kumandanı arasında uzun zamandır yaşanan geçimsizliğin de iyice ortaya çıkmasına sebep oldu. Vali Ahmed Râsim Paşa 1882 yılı Haziran ayında kumandan ferik Mehmed Zeki Paşa'ya bir "ihtarnâme" gönderdi. Kumandana yazdığı bu uyarı ile Kuzey Afrika'da İstanbul tarafından idare edilen sadece Trablusgarp'ın kaldığını belirttikten sonra kendinden önceki valilerle kumandanların tamamına yakınının halka adaletle davranmadıklarını ısrarla belirtti. Hatta bunların müsamahalı idarelerinde kendi menfaatlerini düşünen memurlar da görevlerini ciddiye almamışlardı. Bölgede iş bulmak amacıyla bekleyenlerin yaptıkları uygunsuz davranışların cezasız bırakılması da bütün bu olumsuzluklara eklenince vilâyetin meseleleri çözülemez hale gelmişti.

"Şimdi şu Trablusgarp vilâyeti memâlik-i şâhânenin her tarafından ziyade adalet ister ve adalete muhtaçtır. Bunun da sebebi var. Çünkü Allah etmesin bu vilâyet elden kaçarsa arkamızda bulunan bunca milyon kuvve-i İslâmiyye'nin dahi mahv ve bî-nişân olup gideceği güneş gibi zâhirdir. İşte Cezayir ve Tunus göz önündedir. Bunlar da eski Arap hükümetleri zamanından beri idarelerinin esasını adaletle tevkif edemeyip ve her hususta kuvve-i kâhirelerine güvenip dahilen ve haricen adalet hilâfında ve adalete gayr-i muâmelâtı cebr ve istîmal eylediklerinden hiçbirî pâyidar olamamış ve âkıbet başlarına şu buldukları hali esefi iştimâlî davet eylemiştir."

Bu ikazlarla yetinmeyen Ahmed Râsim Paşa Trablusgarp kumandanını padişahın emrine uymaya ısrarla davet etti ve ileride büyük meselelerin çıkmasına sebep olacak küçük yanlışlıklardan sakınmasını istedi. Neticede vali ile kumandan arasında bir ittifak kurulamazsa durumun halli için İstanbul'a müracaat ederek her iki görevin tek bir kişiye toplanması yönündeki talebini bildirdi.¹¹¹

Valiye göre Bilma tuzlasının Osmanlı idaresine girmesinin icraya konulacağı yer Fizan sancağıdır. Buradaki kolağası Selman Ağa ise ahaliye ve mahallî hükümete karşı üzüntü veren davranışlardan kaçınmıyordu. Mehmed Zeki Paşa ise durumu bildiği halde ciddiye almadığı için Merzuk'tan vilâyet merkezine kadar gelen heyet şikâyetlerini bir lâyiha ile valiye takdim etti. Ahmed Râsim Paşa'nın bundan böyle kumandana güveni kalmadı ve devlet adına yapılacak askerî faaliyetlerin kumandana havale edilmeden yerine getirilmesine karar verdi.

110 BOA, Yıldız-Hususi, nr. 172 (57), Vali Ahmed Râsim Paşa'nın sadrazama mesele ile ilgili gönderdiği 8 Muharrem 1300 tarihli yazı; Sâdık Müeyyed Paşa Kavâr'ın Merzuk'a kafilie yürüyüşüyle 20/25 gün mesafede olduğunu bildirmektedir (s. 101).

111 a.y., nr. 172 (57), 28.2.1300, Trablusgarp Valisi Ahmed Râsim Paşa tarafından Trablusgarp kumandanı Zeki Paşa'ya gönderilen ihtarnâme.

"Fransızlar'ın Tunus'a gelmelerinden nâşi tabîi tekevvün eden envâ-i fesâdâta karşı hükümet-i mahallîye müdafaaya çalışmakta olacağı ve ahâli-i vilâyetin kısmı küllîsi gayr-i mütemeddin bulunup bunların zapt ve raptlarına muavenet eylemek ve mükellef oldukları vergi ve âşârın istihsalıyla nüfuz-u hükümete takvîit vermek asâkir-i şâhâne kumandanı Ferik Saadetli Mehmed Zeki Paşa hazretlerinin en mühim vazifesi bulunduğu halde kumandan müşârün ileyh bilâkis vazifeyi mahsûsa-yı ferâmuş ile teferrüt davasına kendisi yaveri ekrem cenâb-ı tâcîdarî bulunmasından ve doğrudan doğruya Mâbeyn-i Hümâyun ile muhabere eylemekte olmasından naşi hodserâne muâmelât ile işler nihayet irâz-ı zâtîyeye intikal edip kumandan müşârün ileyh Zeki Paşa hazretlerini keyfine göre istediğini tervîc ve istemediğini envâ-i te'vilât ile müşkilât-ı düçâr ve tasib eylemektedir. Eğer ki min gayri haddin cerbeze-i mahsûsa-i âcizânemle bu ana kadar hüsnü idare etmiş ise de böyle memliha zaptı gibi bir hususun tesviyesine kumandan-ı müşârün ileyh Zeki Paşa'nın mesleki mâruzu müsait"

değildir diyerek durumu Bâbîâlî'ye bildirdi.

Valinin bu ifadeleri Kavâr meselesi gibi önemli bir konunun iki ayrı karar mercii tarafından halledilemeyeceğini ortaya koyuyordu. Sonuçta Ahmed Râsim Paşa'ya göre kumandan konusundaki talebi yerine getirilmezse Kavâr'ın idare altına alınması imkânsızdı:

"Bu vilâyette iki kuvvet birleşmedikçe yani harekât-ı harbiyye-i askeriyyeden maâda mahallîye için lüzumuna göre istimal olunacak kuvve-i askeriyenin sevk ve celbi makam-ı vilâyetin kumandasında bulunmadıkça ve müşârün ileyh Zeki Paşa hazretleri burada kumandan bulundukça memliha-i mezkûrenin zaptı gibi mesâil-i mühimmece netâyic-i müfide istihsalı mümkün olmayıp bilâkis şu muhalefet ve mugayeret ve tahkîrâmiz hareketler birtakım netâyic-i muzırreyi tevellüd ve bu halin devamı ağıyar ve ecânibi müstefid edeceği mütalaaadan gayri-bâid bulunmuştur (...) Müşîrân-ı izâm-ı askeriyyeden bir zatın kumandanlık ilâvesiyle makam-ı vilâyete tayin buyurulması"

şeklindeki valinin istekleri bir an evvel meselenin İstanbul tarafından halledilmesi içindi.¹¹²

Böylece Ahmed Râsim Paşa Kavâr meselesini çözme aşamasında kumandanla arasındaki çekişmeyi bir kez daha gündeme getirdi ve bölgenin, padişahın emrine rağmen devlet idaresine alınamamasını onun "harekât-ı hodserânesi" olarak değerlendirdi. Sonuçta bu durum "şîrâze-i idâre-i vilâyetin teşennütüne" sebep olmaktaydı.¹¹³

112 a.y., nr. 172 (57), Vali Ahmed Râsim Paşa'nın sadrazama mesele ile ilgili gönderdiği 8 Muharrem 1300 tarihli yazı. Ahmed Râsim Paşa önceki kumandanlardan Hüseyin Paşa ve Safi Paşa dönemlerinde de çeşitli yanlış hareketler yapıldığını ve ahali arasında fitne çıkarılarak memurlar aleyhine tahrik ve teşvik edilmeleri yüzünden büyük bir buhran çıktığından bahsetmekteydi. Aldığı tedbirler sayesinde ahaliyi hoşnut ederek devlet aleyhinde yabancı ülkelere şikâyetle bulunmalarına fırsat vermeden gönüllerini aldı. Mehmed Zeki Paşa da kendisinden öncekiler gibi hükümetin nüfuz ve şanına zarar veren davranışlarda bulunuyordu. Devlet işlerini yerine getirmediği gibi bedevî ve yaramaz huylu bazı yerlilerin kötülüklerine fırsat verip huzursuzluk çıkarıyordu (a.g.y., 172 (57), Seyyid Muhammed Fevzi imzalı ve 22 Muharrem 1300 tarihli yazı).

113 a.y., nr. 172 (57), 11 Safer 1300, Ahmed Râsim Paşa'nın sadrazama ve Erkan-ı Harbiye nâzırına hitaben gönderdiği yazı.

Hakkında vali tarafından ağır ithamlarda bulunulan Mehmed Zeki Paşa ise Kavâr'ın Osmanlı idaresine alınması konusundaki düşüncelerini askerî açıdan değerlendirerek Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne bildirdi. Ancak kumandanın ifadelerine bakıldığı takdirde kendisinin böyle bir sefer için gönülsüz olduğu anlaşılmaktadır. İleride yine gündeme gelen bu meselenin halli konusunda önerilen çözümlerle¹¹⁴ kendisinin ileri sürdüğüleri arasında büyük farklar bulunmaktaydı. Kavâr ileri gelenleri ufak bir birliğin gönderilmesini talep ederken daha sonraki dönemlerde vilâyet tarafından birkaç yüz askerle düzenlenecek sefer yeterli görülmedi.

9 Eylül 1882 (25 Şevval 1299) tarihinde hükûmet-i seniyye ve valinin emri ile Kavâr'ı Osmanlı idaresine alması için görevlendirilen Mehmed Zeki Paşa'nın bu konuda ileri sürdüğü teklifleri kabul edilemeyecek boyuttaydı. Paşanın İstanbul'a gönderdiği tahrirata göre Trablusgarp ile Merzuk'un arasında 243 saatlik bir mesafe ve buradan da Kavâr'a kadar 150 saatlik bir mesafe bulunmaktaydı. Dolayısıyla vilâyet merkezine toplam 393 saat uzaklıkta ve şiddetli sıcağa sahip böyle bir memlekete Rumeli ve Anadolu'dan toplanan askerlerin sevk edilmesi imkânsız olup her şeye rağmen gönderileceklerse kısa zamanda aşırı sıcaktan ölebilirlerdi. Kumandanın verilen emre fazla ehemmiyet vermediği ileri sürdüğü sebeplerden anlaşılıyordu. Hatta ona göre burayı Fas Sultanı veya Cezayir'deki Fransız idaresi 400/500 km. mesafe uzakta olmalarından dolayı işgale kalkışamazlardı. Ahalinin kendi aralarındaki saldırılar dışında bir müdahale ise imkânsızdı.¹¹⁵

Kavâr'a düzenlenecek seferi Rusya'nın Orta Asya'da yaptığı askerî hareketlere benzeten kumandana göre düzenli birliklerle düzensiz yerli ahaliye karşı mücadele edebilmek için en az onların onda biri kadar güçle bölgeye gitmek gerekiyordu. Bilma tuzlası bölgesinde yaklaşık 40.000 yerli ahali yaşadığından buranın idare altına alınabilmesi için en az 4000 asker lâzımdı. Bölgedeki sıcağa ise ancak vilâyetin yerli askerleri dayanabileceğinden bu sefer için istenen asker yerlilerden toplanmalıydı.¹¹⁶

Bir askerın Tablusgarp'tan Fizan'a kadar taşınacak erzak ve suyu¹¹⁷ için deve ücreti olarak 10 lira tahsis edileceğinden 4000 askerın giderlerinin toplamı sadece Merzuk'a kadar 40.000 lira tutacaktı. 150 saat daha uzaktaki Bilma'ya kadar ise ayrıca 24.000 lira daha gerektiği için toplam 64.000 lira sarfedilecekti. Askerın gideceği yol güzergâhında hurma ve arpadan başka gıda maddesi olmadığından gerekli bütün erzakın da ayrıca ücret ödenerek Trablusgarp'tan taşınması gerekiyordu. Bu tarz bir girişimin getireceği menfaat yapılan harcamaların çok altında kalacaktı. Böyle bir müdahale için Trablusgarp ve Fizan ahali arasında Kuloğlu diye bilinen kesimin

114 BOA, Yıldız-Mütenevvi, nr. 278, 17 Rebiülevvel 1321 (30 Haziran 1319). Dahiliye Nâzırı Mehmed Fâik Memduh Paşa'nın sadrazama Kavâr ile ilgili yazısı. Bu belgeye göre 200 asker yeterli görülmektedir.

115 a.y., Trablusgarp kumandanı Mehmed Zeki Paşa'nın Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği 26 Muharrem 1300 tarihli yazı.

116 a.y.

117 Sâdık Müeyyed Paşa Fizan ile Kavâr arasında gün aşırı mesafelerde su menbalanı bulunduğundan asker sevkinde su temininde sıkıntı çekilmeyeceğini ifade etmektedir (a.g.e., s. 103).

piyade ve süvarilerinden uygun miktarda asker alınıp ellerine de yeni silâhlar verilerek vilâyetteki zâbitlerin kumandasında ve tayin edilecek memurlar sayesinde az bir masrafla alınması daha kolay görünüyordu.¹¹⁸

Bâbüâli Trablusgarp valisi ile kumandanı arasındaki uyumsuzluğu Erkân-ı Harp Nâzırına bildirdi. Kumandanlıkla valiliğin birleştirilmesinin iyi bir netice vereceği ancak bölgenin o dönemdeki ehemmiyeti dolayısıyla derhal uygulanması imkânsız görünüyordu. Fakat Kavâr hâkimi Şeyh Abdülkadir'in yakınlaşma isteği mutlaka değerlendirilerek "meylânından bilistifâde memliha-i mezkûrenin elde edilmesi emrinde evvel ve âhir beyan olunan menâfi-i azîme ile sarfı muktezî görünen mebâliğ bey-ninde nisbet-i adl bulunup bulunmadığının takdiri ve asker sevki ve tahrikine lüzum kalıp kalmayacağını tayin ve takdiri" konusu valiye bırakıldı. Bununla birlikte Ahmed Râsim Paşa'nın Kavâr'ın Osmanlı idaresine alınması konusunda kumandanın gevşek tavır takınmasından dolayı şikayet tarzı beğenilmedi. Zira sadrazama göre bu durumu "bir mazbata-i resmiyeye istinat ettirmemesi şâyan-ı teemmül" idi. Bahsi geçen tuzluğun idare altına alınması esnasında karşılaşılabilecek zorlukların göz önünde bulundurulması ve meselenin mutlaka tahkik edilerek halledilmesi istendi.¹¹⁹

Sadrazam 25 Şâban 1319 (6 Aralık 1901) tarihinde Trablusgarp valisinden Kavâr hakkında yeni bilgiler göndermesini istemişti.¹²⁰ 27 Ocak 1902 tarihinde Kavâr bölgesindeki maynalar hükûmet-i seniyyenin idaresini ve tebaalığını kabul ettiklerine dair bir mazbata gönderdiler. Bu tarihten on gün sonra bu defa yeni bir gelişme olarak Bilâdüssûdan ticaret yollarının emniyet altına girdiği mutasarrıf Abdüsselâm Bey'in gönderdiği tahriratla öğrenildi. Bilma tuzluğunun ve Bilâdüssûdan ile sınır bulunması dolayısıyla buranın idareye alınarak düzenlenmesi konusu vilâyetten istendi.¹²¹

1901 yılında Kavâr ve Bilma hakkında malumatı Zinder'deki askerî birlik sayesinde elde eden Fransa'nın bölgede henüz işgal faaliyeti yoktu. Ancak 1200 Türk askerinin Merzuk'a geldiğini ve Fizan mutasarrıfının kendine bağlı bütün bölgelerden, deve topladığını haber alınca Osmanlı birliğinin amacının sadece ticaret yolunu açmak değil Çad'da hâkimiyet kurmak olmasından endişelendiler.¹²²

Fransa'nın bu konuyu doğrulamak amacıyla yaptığı müracaat karşısında durum gizlendi ve 2 Mayıs 1902'de tarihinde Bilma'da Osmanlı askeri olmadığı ve buranın ele geçirilmesi için hiçbir teşebbüste bulunulmadığı Hariciye Nezâreti'ne iletildi.¹²³

Fransız belgelerinin aksine Osmanlı belgelerinde Kavâr'a gönderilen zaptiyelerin ahali tarafından iyi karşılandıkları anlaşılmaktadır. Buranın Osmanlı idaresine alınması

118 BOA, Yıldız-Hususi, nr. 172 (57), Trablusgarp kumandanı Mehmed Zeki Paşa'nın Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği 26 Muharrem 1300 tarihli yazı.

119 a.y., nr. 172 (57), Bâbüâli'den seraskeriye gönderilen yazı, 16 Safer 1300.

120 BOA, Trablusgarp Katalogu- A.MTZ.TG.DH, 6-67, 14 Cemâziyelevvel 1329.

121 a.y.; BOA, Trablusgarp-Âmedi, nr. 358, s. 33.

122 CARAN, 200MI 606/131, Say-Nijer, 19 Janvier 1902.

123 BOA, Trablusgarp-Âmedi, nr. 358, s. 41.

ve korunması için iki topla bir veya iki bölük asker sevk edilerek burada bir kaza kurulması padişah tarafından Harbiye ve Dahiliye nâzırlarına bildirildi. Valilikten gelen telgraf Meclis-i Vükelâ'da okundu. Her iki nezâretten gelen bilgilere göre bir önceki Fizan mutasarrıfı Kavâr ahalisinin "taht-ı idâre-i âdile-i saltanat-ı seniyyede bulunmaya hâhişker (istekli) olduklarını" haber vermişti. Ancak yeni mutasarrıf bir müddet önce hâkimin burayı Senûsî şeyhine teslim ettiğini ve sözünden dönmeyeceğini yanına gönderdiği memurlardan öğrendi.¹²⁴

1902 (1319) senesine gelindiğinde II. Abdülhamid'in Tibû Kavâr'da bir kaza kurulması konusunda iradesinin zuhur ettiğini görüyoruz. Bu irade metninden anlaşıldığına göre bölge zaten Trablusgarp vilâyeti hudutları içerisinde görülmekte olup yapılacak iş buraya Fizan'a bağlı bir idarenin yerleştirilmesiydi. Bu hususu tetkik için Kavâr'a giden memurların ahali tarafından iyi karşılanması ve buranın muhafazası için iki top ile gerekli miktarda asker gönderilmesi Trablusgarp kumandanlığına bildirildi.¹²⁵

Dahiliye Nâzın Mehmed Fâik Paşa 6 Şubat 1902 (27 Şevval 1319) tarihinde kendisine iletilen Kavâr meselesi ile alâkalı idari işleri bilen ve ahalinin mizacına uygun bir kaymakamın seçilmesini Trablusgarp valisine bildirdi. Vali ise her ne kadar daha önce buraya giden memurlara hoş muamelede bulunulsa da hâkimin ülkesini Senûsîler'e vermesi dolayısıyla onun izni olmadan hareket edemeyeceğini biliyordu. Hâkim Senûsî şeyhinden kendisine bu konuda mektup getirilirse Osmanlı idaresine gireceğini bildirdi.¹²⁶

20 Şubat 1902 (12 Zilkade 1319) tarihinde Trablusgarp valisi Fizan mutasarrıfına Kavâr'a süratli bir şekilde iki topla birlikte askerî kuvvet göndermesini emretti. Buranın ileri gelenleri de Osmanlı idaresine girme konusuna nızâ göstermekle birlikte öncelikle Tevârikler'in tecavüzleri ve baskılarından korunmaları için memleketlerine yeterli asker sevk edilmesi taraftandırlar. Kavâr'ın merkezi Garu idareye alındıktan sonra Bilma tuzluğu da buraya dahil edilebilirdi. Bölgenin zaptı kolayca olursa savaşçı diğer Tibû aşiretlerinin de itaat altında tutulması için tamamı üzerinde kuvvetli bir idarî yapı sağlanması gerekmektedir.¹²⁷

124 BOA, İrade-Hususi-1317, nr. 48, 18 Receb 1317; BOA, Yıldız-Mütenevvî, nr. 278, Meclis-i Mahsûs'un Kavâr ile ilgili aldığı tedbirler, 6 Receb 1323 (24 Ağustos 1321); Meclis-i Meb'ûsan'da Vaday'ın Fransızlar tarafından işgaliyle ilgili Bingazi mebusu Ömer Mansur Paşa'nın konuşması, 6 Nisan 1317, V, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 554-557.

125 Tayin edilecek kaymakama Fizan sancağı gelirlerinden verilmek üzere aylığı 750 kuruş maaş tahsisi de padişahın iradesiyle istendi. BOA, İrade-Hususi-1319, nr. 88 (26 Şevval 1319)/23 Kânunisâni 1317 (5 Şubat 1902).

126 BOA, Yıldız-Mütenevvî, nr. 278, 17 Rebîülevvel 1321 (13 Haziran 1903). Dahiliye Nâzın Mehmed Fâik Memduh Paşa'nın sadrazama Kavâr ile ilgili yazısı.

127 Burada idarî bir düzen kurulana kadar mutlaka korunması gerekmekte olup devamlı surette haberleşmenin sağlanması ve bu konuya itina gösterilmesi 17 Mart 1902 (7 Zilhicce 1319) tarihinde talep edildi (BOA, Trablusgarp Katalogu- A.MTZ.TG.DH, 6-67, 14 Cemâziyelevvel 1329); BOA, Yıldız-Mütenevvî, nr. 278, 17 Rebîülevvel 1321 (13 Haziran 1903). Dahili Nâzın Mehmed Fâik Memduh Paşa'nın sadrazama Kavâr ile ilgili yazısı.

3 Haziran 1902 (25 Safer 1320) tarihinde Dahiliye Nezâreti ve Trablusgarp vilâyetinin emriyle derhal bir kaymakam gönderilmesi Fizan mutasarrıfından istendi. Yine 24 Haziran 1902 (17 Rebülevvel 1320) tarihinde buranın askersiz bırakılması ve mutlaka jandarma gönderilmesi mutasarrıfa emredildi. Bunun üzerine sancağa bağlı Sebha nahiyesi müdürü Mehmed Şâzeli Efendi 12 Ağustos 1902 (7 Cemâziyelevvel 1320) tarihinde Kavâr kaymakamlığına tayin edildi.¹²⁸

Merzuk'tan Kavâr'ın merkezi arasındaki mesafenin fazla olması dolayısıyla genelde irtibatsız kalınacağı ve haliyle buraya gidecek 200 neferden fazla askerin yanında en az iki yıllık yiyeceğinin de bulundurulması zaruri idi. Ayrıca bu askerle birlikte iki adet top gönderilecekti. Ama Trablusgarp merkezinde iki adet dağ topu (cebel topu) bulunmadığından İstanbul'dan istendi. 1898 tarihinde Fransa ile İngiltere arasındaki antlaşmada Kavâr ile ilgili şartlar bilindiğinden eğer kısa bir müddet daha müdahale edilemeyecek olursa buranın Fransızlar tarafından işgali kuvvetle muhtemeldi. Bu yüzden meselenin derhal Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ca görüşülmesi Dahiliye nâzırı tarafından sadrazama arzedildi.¹²⁹

Aynı dönemde Fransa'nın Trablusgarp konsolosu Kavâr ve civarı hakkında Dışişleri bakanına gerekli bilgileri rapor ederek buraya Osmanlı idaresinin yerleşmesinin sakıncalarını bildirdi. Aksi takdirde bölge halkı yeniden bir mücadeleye başlayarak İngiltere ile yaptıkları anlaşma gereğince kendilerine düşen toprakları işgal etmelerini engelleyebilirlerdi.

"Bununla birlikte, İstanbul'dan gelen bilgiler doğrultusunda hareket eden Trablusgarp'taki Osmanlı idarecileri özellikle Bilma ve Kavâr olmak üzere nüfuzumuza ayrılan topraklarda bize karşı entrika tertiplemeyi bırakmadılar. Paris sefiri Münir Paşa buranın Fizan sancağına bağlı olduğunu ileri sürdü. Bilma'nın ve bilhassa Tevârikler'in, Afrikalılar'ın ihtiyaçları olan tuzu temin etmek için geldikleri muazzam tuzlasının önemini yeniden ortaya konulmasının faydalı olduğunu inanıyorum. Buraya kuvvetli bir askeri kışla yerleştirerek Türkler'in pişmanlığını sağlayacak, onları taşıdıklarıyla yok edeceğiz. Bu bölgelerde çok sıkı polis faaliyetimizi yerlilere açıkça göstermeliyiz ki böylece herhangi bir Osmanlı yardımını hakkında ümitvar olmasınlar ve bundan böyle buyruğumuz altında kalsınlar."¹³⁰

128 Bir gün sonra yeni kaza yapılan bu mahalle gönderilecek olan tahîrat müdürüne üç yüz kuruş ve memur olarak görevlendirilen Abdullah b. Alve Efendi'nin Merzuk'tan hareket tarihinden itibaren tahsisatının verilmesi kararlaştırıldı. Abdullah b. Alve kaza merkezine 11 Receb 1320 (1 Ekim 1902) tarihinde vardığında Kavâr hâkimi tarafından büyük bir hürmet gösterisi ile karşılandı (BOA, Trablusgarp Kataloğu- A.MTZ.TG.DH, 6-67, 14 Cemâziyelevvel 1329.)

129 BOA, Yıldız-Mütenevvi, nr. 278, 17 Rebülevvel 1321 (30 Haziran 1319). Dahiliye Nâzırı Mehmed Fâik Memduh Paşa'nın sadrazama Kavâr ile ilgili yazısı.

130 "Toutefois, comme les Autorités Ottomanes de Tripolitaine, agissent en cela d'après les instructions de Constantinople, ne cessent d'intriguer contre nous précisément dans ces territoires réservés à notre zone d'influence particulièrement à Bilma-Kouar que la Sublime Porte, par l'organe de Munir Pacha son Ambassadeur, a revendiqué comme étant une dépendance du Sandjak Ottoman de Fezzan, je crois utile de faire ressortir à nouveau l'importance de Bilma et de son immense saline où Touaregs et Africains viennent s'approvisionner de sel. En y installant une forte station militaire nous déterminerions la récipiscence des Turcs, en finirions avec leurs menées, sérions en mesure d'exercer plus étroitement et plus efficacement notre action de police dans ces régions et montrerions clairement aux

Fransızlar 4 Mayıs 1904'den itibaren Kavâr ve Bilma'nın kendilerine ait olduğunu iddia etmeye başladılar. Ancak bu yaptıkları seferleri Senûsiler engelledikleri için bölgeyi işgal edemediler.¹³¹

19 Eylül 1904 (6 Receb 1322) tarihinde Fizan sancağının merkezine 900 km. mesafede bulunan Kavâr'ın hâkimi ve ahalisi "hükûmet-i Osmâniyye'nin zîr-i idâre-i âdilesini bâis feyz-i telakkî eylediklerine ve izhâr-ı şâduman etmekte bulduklarına" dair Merzuk'a bir mektup gönderdiler.¹³² Bu durum hakkında 11 Teşrînevvel 1320 (24 Ekim 1904) tarihinde gerekli cevap Meclis-i Mahsûs'ta hazırlandı.¹³³

Ttbü Kavâr bölgesinin ele geçirilmesi ve muhafazası için orada bir kaza kurulması hakkındaki padişahın iradesi sadrazam tarafından uygulamaya konuldu. Meclis-i Vükelâ'da bu konudaki tezkire ve Trablusgarp'tan gelen telgraf birlikte okunarak yapılan müzakereler sonunda yazılan mazbata ekleriyle birlikte padişaha takdim edildi.¹³⁴

Vilâyet merkezi ile arasında yaklaşık iki aylık mesafe bulunan Kavâr'a asker sevki ve burada kaza teşkili için çalışmalarla başlandı. Hâkimin "cihet-i câmia-i İslâmiyet hasebiyle makâm-ı celîl-i hilâfetpenâhîye müracaat vâkiası semeresiz kalmamak ve gönderdiği adamlar me'yus gitmemek için" kendisine ikinci ve bu iki adamına da üçüncü rütbeden bir Osmanlı nişanı ihsan buyrulmasına karar verildi. Ayrıca Trablusgarp kumandanlığından veya buraya bağlı başka bir askeri birlikten 500 tüfek verilmesi, Fransızlar'ın tekrar gelmeleri durumunda da ne gibi hareket etmeleri hususunda bizzat vali vekili ve firka-i şâhâne kumandanı Receb Paşa tarafından gerekli tavsiyelerin verilmesi kabul edildi.¹³⁵ Kavârlılar'a askerlik vazifesini öğretecek, müdafaa da bulduklarında onları idare edecek ve bölgedeki gelişen durumları haber verecek ve mahallî lisana âşina "müşavir sıfatıyla" bir zâbit istendiğinde gönderilmesine karar verildi. Bütün bunların yanında İstanbul'daki okullarda bu bölgeden beş altı çocuğun okuması ve eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine gönderilmesi uygun görüldü. Yine istedikleri takdirde askeri eğitim almaları için birkaç yüz kişinin Trablusgarp'a yakın askeri bölgelerden birisine sevkedileceklerdi. Ttbü Kavâr'ın merkezi ve diğer bölgelerin hükûmet-i seniyyeye ait olduğunu göstermek için on-on beş adet Osmanlı sancağı ile münasip kimselere giydirilmek üzere birkaç takım hilat verilmesi de be-nimsendi.¹³⁶

indigènes qu'ils ne peuvent plus fonder aucun espoir sur l'assistance ottomane et qu'ils sont désormais complètement dans notre dépendance" (CARAN, 200MI 606/105. Trablusgarp konsolosu Lacau'nun Dışişleri Bakanı T. Delcassé (ö. 1923) gönderdiği Büyük Sahrâ'da 1903-1904 yıllarına ait rapor).

131 BOA, Trablusgarp-Âmedî, nr. 358, s. 42.

132 a.y.

133 BOA, Trablusgarp-Âmedî, nr. 358, s. 78.

134 BOA, Yıldız-Resmî, 6 Receb 1323/ 24 Ağustos 1321.

135 Aslında 16 Mayıs 1323 tarihinde Hariciye Nezâreti'nden verilen bir tezkere üzerine "Afrika dahilindeki memâlike esliha ve mühimmat ithal eyledikleri şikâyet olunmakla berren ve bahren tedâbiri müessire ittihazıyla kaçakçılık menî" konusu gündeme gelmişti (BOA, Bâbîâlî Evrak Odası, Trablusgarp vilâyet giden defteri, nr. 362, s. 32, 16 Mayıs 1323).

136 BOA, Yıldız-Mütenevvi, nr. 278, Meclis-i Mahsûs'un Kavâr ile ilgili aldığı tedbirler, 6 Receb 1323 (24 Ağustos 1321).

Kavâr meselesi daha sonra askerî komisyona sevk edildi ve buranın alınması için iki topla bir veya iki bölük asker sevkine karar verildi. Bir Fransız müfrezesinin bölgeden geçmesi dolayısıyla hâkimin fiili yardım isteğine müsbet cevap verilmesi ve özellikle: “Halife-i müslimîn olan zât-ı kudsiyyeti sıfât-ı hazret-i zillülahîlerinin emr ü fermanı kerameti beyanı hümâyunları mantûkı münifine imtisâlen cünûdü mülûkâneleri izâm ve kaza teşkilâtı muâmelâtına ve hâkim müşârün ileyh kullarına ve Trablusgarp’a gelen iki adamına nişan zî-nişan i’tâ ve ihsanıyla bittaltif ve Trablusgarp vali vekili paşa kulları tarafına Fransızlar’a karşı sûret-i hareketlerine dair kendilerine talimat ve Trablusgarp fırkasından 500 tüfek i’tâsına ve müşâvir sıfatıyla bir zâbitin Kavâr’a izâmı teferruatına dair Meclis-i Vülelâ’dan tanzim ve takdim kılınan mazbata” komisyona ulaştıktan sonra bu konuda Harbiye nâzım (serasker) bütün bu hususların ne kadar zamanda gerçekleşeceğini Trablusgarp valisinden kendisine bildirmesini istedi. Gelen cevap üzere komisyonda müzakere edilerek alınan kararlar padişaha arz edildi.¹³⁷

Trablusgarp vali vekili Abdurrahman, Kavâr konusunda 22 Haziran 1903 (26 Rebûlevvel 1321) tarihinde Dahiliye Nezâreti’ne tafsilâtı bilgi vermiş, ama ne yapması gerektiği konusunda bir cevap alamamıştı. Bu defa 19 Ekim 1904 (9 Şâban 1322) tarihli telgrafla bir defa daha bu meseleyi sadrazama sordu. Çünkü buranın hâkimi Seyyid b. Ramazan 19 Eylül 1904 (9 Receb 1322) tarihinde yazdığı bir mektubu seçkin adamlarından Abdullah Yendumi’ye (Tendumi) vererek Fizan mutasarrıflığına göndermiş ve “Devlet-i Aliyye’ye ve taht-ı himâye-i cenâb-ı pâdişâhiye” kabul edilmelerini istemişti. Bir miktar asker gönderilmesini de talep eden hâkim eğer bu mümkün değilse bir memurla beraber sancak gönderilmesi hususunda ısrar ediyordu.¹³⁸

Trablusgarp’a vali vekili ve kumandan olarak gönderilen Receb Paşa¹³⁹ yaveri Abdülkadir Câmî Bey¹⁴⁰ Gat kazası kaymakamlığına gönderdi. Aslında onun bu âni

137 a.y., nr. 278/157, Trablusgarp’taki Kavâr kutasına top ve asker sevkî konusunda askerî komisyonun kararı, 25 Receb 1325 (25 Eylül 1905).

138 a.y., nr. 278, 6 Teşrinievvel 1320.

139 Receb Paşa (ö. 1908). Ekim 1904-Ağustos 1908 tarihleri arasında Trablusgarp valiliği yaptı.

140 Celâl Bey’den birkaç ay önce Merzuk’a gönderilen süvari yüzbaşı Abdülkadir Câmî Bey (Baykurt) (ö. 1958) Gat bölgesinin askerî ve idarî görevlerini kaymakam sıfatıyla deruhte ediyordu. Alman Von der Goltz’un askerî okulda öğrencisi olan Câmî Bey 1896’da (Collona de Leca raporunda 1886 tarihini verse de doğru değildir) ateizm ve Jön Türk hareketine girmekten dolayı Trablusgarp’a sürüldü. Bir yıl sonra askerî rütbesi kendisine verilmekle birlikte burada tutuldu. Fransızca ve Almanca bilen Câmî Bey Türkiye’nin önemli ailelerinden birisine mensuptu. Çok faal bir kimse olarak Receb Paşa’ya uzun süre yardım etti ve işgal bölüğünün (division d’occupation) yeniden teşkilinde önemli bir rol aldı. Receb Paşa vali tayin edildiğinde onu Canet’i fethetmekle görevlendirdi. Fransızlar özellikle bölgede menfaati olan yerli Arap reislerinden Ahmed Ould Gaezadi tarafından bu durumdan haberdar olunca bu görevlendirmeyi durdurdular. Ancak o emrindeki 100 askerle Gat’taki garnizonu idaresine aldı ve kısa zamanda başarılar elde etti. Özellikle İmananlar’ın reisi Sultan Ahmed ve İmanrasatanlar’ın reisi Fenâyet kendisine faal olarak yardım ettiler. Fizan mutasarrıfı Sâmî Bey’in naklettiklerine göre Sultan Ahmed Haggar reisi Mûsâ ag Amattan ile Ezgarlar arasında yapılan görüşmeler sonucunda aralarına barış gelmek üzere idi. Bu dönemde Sultan Ahmed bütün Ezgarlar’ın reisi olarak Merzuk’ta kendisini kabul ettirmişti (CARAN 200 Mi 606, doc. 62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma).

görevlendirilmesinin amacı Canet'i ve Kavâr'ı Osmanlı topraklarına katmaktı.¹⁴¹ Fakat vilâyet merkezinde hazırlıklar gizli tutulmadan yapıldığı için Fransızlar haberdar olmuş ve İstanbul'dan bu konuda bilgi istemişlerdi. Bâbüâli bu konuda "Abdülkadir kumandasıyla Bilma ve Canet cihetlerine asker sevki istihzârâtında bulunduğu Fransız hükümetince istihbâr olunduğundan bu babda Bâbüâli'ce mâlûmat olmadığından bu şâyianın esbâb-ı mücibinin serîan izahat" verilmesini talep etti.¹⁴² Bunun üzerine Receb Paşa 13 Temmuz 1906'da Bilma'ya yapılacak sevkiyat hakkında gerekli mâlûmatı gönderdi.¹⁴³ Kavâr'a gönderilen birliğin başında Abdülkadir Câmî Bey değil yirmi beş neferlik bir müfreze ile mülâzım Senûsi Efendi idi. Ancak Merzuk'tan Bilma'ya sevkedilmek üzere iken durum anlaşıldığından bundan vazgeçilmesi emredildi.¹⁴⁴ Bu gelişmeleri fırsat bilen Fransızlar askerî faaliyetlerini artırarak Abdülkadir Câmî Bey henüz Merzuk'a ulaşmadan Kavâr'ı, Gat'taki görevi teslim almadan önce de Canet'i işgal ettiler. 1908 yılında Receb Paşa İstanbul'a çağrıldığı gibi Câmî Bey de Fizan mebusu olarak bölgeden ayrılınca bu girişim sonuçsuz kaldı.¹⁴⁵

Fransızlar'ın Büyük Sahrâ bölgesindeki askerî faaliyetleri hem Tevârikler'i hem de Tîbûlar'ı Osmanlı Devleti'ne daha fazla yaklaştırdı. Aralarındaki kavgaları bir tarafa bırakarak birbirlerini desteklediler. Tevârikler'in reislerinden Şeyh Ebû Fenâyet adamlarından on beş kişi ile Merzuk'a gelerek Fransızlar'ın güneyden ilerlediklerini duyunca Kavâr'ın merkezine gittiğini ve oraya Osmanlı bayrağını diktiğini haber verdi.¹⁴⁶

XX. yüzyılın başında Fransa için ele geçirilmesi gereken yerlerin başında Cezayir ve Bilâdüssûdan arasında kalan Büyük Sahrâ gelmekteydi. Bugünkü Nijer sınırlarında kalan Zinder'e yerleştikten sonra sırasıyla Kavâr ve Tîbesti'nin ele geçirilmesi hedefleniyordu. Ama Tevârikler kadar Tîbûlar da itaat altına alınmadığı sürece bölge üzerinde istedikleri hâkimiyeti kuramayacaklarını biliyorlardı.

"Genelde çöldeki vahalar denizdeki adalarla mukayese edildi. Aslında limanlarla ve pazarlarla mukayese edilmesi daha doğrudur. Er geç bedevîler buraya satılık bazı ürünlerini ihtiyaç duydukları şeylerle takas etmek için gelirler. Bu vahaların sahibi olan Sahrâ'nın iktisadî hayatının hâkimidir. Bu yüzden Tuat'ın işgali derhal Hagar Tevârikleri'nin boyun eğmelerini beraberinde getirdi. Canet, Kel Vi Tevârikleri ve Tîbûlar için bir merkezdir. Eğer bunların yiyecek noktaları üzerinde tam bir faaliyet göstermeyecek olursak bu kabilelere tam mânâsıyla hükmedemeyeceğiz."¹⁴⁷

141 Câmî (Baykurt), "Canet Meselesine Dair", *Sırât-ı Müstakîm*, V, 153-157.

142 BOA, Bâbüâli Evrak Odası, Trablusgarp vilâyet giden defteri, nr. 362, s. 17, 18 Mayıs 1322, s. 18, 30 Haziran 1322.

143 a.y., s. 18, 30 Haziran 1322.

144 a.y., s. 20, 12 Ağustos 1322.

145 Karasapan, a.g.e., s. 188.

146 BOA, Bâbüâli Evrak Odası, Trablusgarp vilâyet gelen, nr. 357, s. 18, 20 Cemâziyelevvel 1310 (22 Haziran 1309).

147 "On a souvent comparé les oasis du désert aux îles de la mer; il serait plus juste encore de les comparer à des ports et à des marchés. Tôt ou tard, il faut que les nomades y abordent pour y échanger les quelques produits qu'ils ont à vendre contre ceux dont ils ont besoin. Qui les tient et donc le maître de la vie économique dans le Sahara. C'est pourquoi l'occupation du Touat a été suivie d'une si prompte soumission des Touaregs Hoggar. Djanet est un centre pour les Touaregs Kel Oni (Oui) et les Tebbous.

Fizan sancağının güneyi artık İstanbul'un da gündeminden düşmüyordu. Meclis-i Vükelâ'da okunan telgrafla göre 1907'de (1325) Kavâr hâkimi Seydi b. Ramazan yeğeni Edinu b. Muhammed ve arkadaşını Trablusgarp vilâyetine göndermişti. Çünkü bölgesine gelen küçük bir Fransız askerî birlik orasının kendilerine ait olduğunu bildirmişti. Hakim ise cevabında topraklarının "hilâfet-i muazzama-i İslâmiyye'-ye tâbi ve sultân-ı müsliminin zir-i hükmü ve saltanatında olduğunu ve bir daha avdet etmemeleri lüzumunu tehdit ile beyan" ederek bunları ülkesinden çıkarmıştı. Ancak bölgesine yaklaşan tehlikenin farkında bulunan hâkim Afrika'nın son derece önemli bu noktasına bütün ticaret kervanlarının uğradığını belirttiikten sonra bilhassa dünyada benzerine az rastlanabilen Bilma tuzluğunun da Kavâr'da bulunması dolayısıyla Fransızlar'ın buraya daha büyük bir kuvvetle tekrar geleceklerini Trablusgarp'a ilettiler ve kendilerine yardım yapılmasını talep etti.¹⁴⁸ Buraya asker sevki ve diğer girişimlerin masraflı olacağını bildiği için hiç olmazsa kendilerini "ikaz ve makâm-ı hilâfetpenâhî namına çalıştırmak için silâh mübâyaa ve nakletmelerine iğmâs (göz yummak)" edilmesini veya bizzat devlet tarafından verilmesini talep etti. Bölgede konuşulan lisana âşina, siyasî işlere vâkîf bir zâbitin gizlice gönderilmesini istedi. Zira büyük bir kuvvetle buraya tekrar gelecek olan Fransızlar'a karşı yapacakları müdafaada bu zâbit, kendilerine "mühendislik ve idare ve mükâlemede muhabirlik ettirilmesi veya Kavâr merkezine hakk-ı hâkimiyeti ispat edecek derecede mebânî inşası" konusunda yardımcı olabilirdi. Yoksa bu durum ihmal edilir ve bir müdahalede bulunulmazsa vilâyetin güney sınırlarında yayılan Fransızlar kuzeye doğru çıkarak buraları da işgal edecekti.¹⁴⁹

Kavâr hâkiminin bu müracaati karşısında Receb Paşa durumu telgrafla İstanbul'a bildirdi. Ona göre 1898 ve 1904'te İngiltere ve Fransa'nın arasında imzalanan Nijer Antlaşması ile Kavâr'ın kime ait olduğu muallakta kalmış ve bir neticeye varamamışlardı. Bu esnada Osmanlı askerî birliği tertip ederek bölgeye sevki için hem zamana hem de paraya ihtiyaç vardı.

Tibesti'ye 13 Nisan 1910 tarihinde yeni bir birlik gönderilmesinden yirmi gün sonra Yat¹⁵⁰ denilen mevkiye Kavâr'a giden kervana Fransızlar saldırdılar. Ayrıca Abdullah Endîmî hac dönüşü beraberinde Kavâr'a götürmek üzere Fizanlı ve Tibûlar'ın katıldığı bir ticaret kervanı düzenlemişti. Fakat Fransızlar Tibesti halkını özellikle Abo'dan gelen Tibûlar'ı Kavâr'a sokmamaya kararlıydılar. Onun kervanını Fizan'dan Kavâr'a kadar emniyet içinde götürmekle görevli yirmi beş askerın kumandanı

Nous ne dominerons pas complètement ces tribus tant que nous n'exercerons pas une action réelle sur leurs points de ravitaillement" (CARAN, 200MI 606/135, 3 Aout 1906 tarihli *Le Temps* gazetesinde yayınlanan "Djanet et Bilma" başlıklı yazı).

148 BOA, Yıldız-Mütenevvi, nr. 278, 25 Receb 1323 (2 Ağustos 1321).

149 BOA, İrade-Hususi-1317, nr. 48, 18 Receb 1317; BOA, Yıldız-Mütenevvi, nr. 278, Meclis-i Mahsûs'un Kavâr ile ilgili aldığı tedbirler, 6 Receb 1323 (24 Ağustos 1321); Meclis'i Meb'ûsan'da Vaday'ın Fransızlar tarafından işgaliyle ilgili Bingazi mebusu Ömer Mansur Paşa'nın konuşması, 6 Nisan 1317, V, TBMM Basımevi, Ankara 1990, s. 554-557.

150 Kavâr ile Tibesti arasındaki en önemli durak yerlerinden birisi Yat olup bölgeden geçen bütün kervanların hayvanlarını otlattıkları önemli bir otlaktı. 1.5 m. derinlikte bulunan su kaynakları çok boldur.

Ömer Lutfi idi. Fransızlar seksen beş deveden oluşan bir kervana bu kadar Türk askerinin muhafızlık yapmasına bir mâna verememişlerdi. Kervanda Fransızlar'ca düşman ilân edilen Badao isimli reisin emrindeki elli silâhlı Abolu Tibü'nun gelmesi onları kızdırdı. Bu seferi Fizan mutasarrıfı Sâmî Bey'in düzenlediğini ve amacının mümkün mertebe Kavâr'a kadar yaklaşarak öncelikle bu birliği Anay'a yerleştirmek olduğunu düşündüler. Neticede Fransızlar hemen saldırıya geçerek 13 Mart 1910'da çıkan çarpışmada içlerinde Abdullah Endîmî'nin de bulunduğu on sekiz Tibü'yu öldürdüler.¹⁵¹ Paris'teki Osmanlı sefiri öldürülen bu insanların zararlarının tazminatı için May Sefâmi ve bu kazanın ileri gelenlerinin yazdıkları protestoları Fransız Dışişleri Bakanlığı'na ilettiler.¹⁵²

Bu saldırı ile yaklaşık elli senedir bölgede hâkimiyetini tesis etmiş olan Osmanlı Devleti'nin yerli ahali ve hâkimleriyle kurduğu münasebetleri Fransızlar tarafından yok sayıldı. Fransız Batı Afrika'sı adıyla kurdukları ve merkezi Senegal'deki Gorée adasında bulunan sömürge valiliğinin iç kısımlara düzenlediği askerî seferler 1906'da Kavâr'a ulaşmışa da Tibesti'ye gelmeleri bölgeden Osmanlı askerinin çekildiği 1913'ten sonraya kalmıştır. Zaten bölgedeki Osmanlı memurlarının amacı Çad'ın Tibesti ve Borku bölgeleri ile Bornu'ya kadar olan Kavâr'ı Trablusgarp vilâyetinin bir parçası olduğunu kabul ettirmektir.

Osmanlı Devleti'nin Tibesti ve Kavâr adıyla iki ayrı kaza teşkil ederek Fizan mutasarrıflığına bağladığı bölgeler Trablusgarp Savaşı sonunda Fransa işgaline uğradı. 7 Aralık 1915'te Tibesti'nin işgale uğrayan kısımlarını Kavâr'daki müstemlekesi ile birleştirerek Kavâr-Tibesti adıyla tek bir askerî idare altında Nijer sömürmesine dahil etti.¹⁵³

1908'de Bilma'da bulunan Colonna de Leca isimli Fransız askerî görevli Fizan'da görev yapan Celâl,¹⁵⁴ Sâmî ve Câmî beyler hakkında teferruatlı bilgiler vererek her üç mutasarrıfın bölgedeki faaliyetlerini bir rapor halinde Paris'e takdim etti.¹⁵⁵

151 CARAN, 200MI 606, W. Ponty imzalı 20 Ağustos 1910 tarihli Yat hadisesi ile ilgili son rapor.

152 Triaud, a.g.e., II, 723.

153 Marty, a.g.e., s. 165.

154 Girit asıllı Celâl Bey Bursa'da öğretmenlik yaptıktan sonra Erzurum'da eğitim müfettişi oldu. İsviçre'de ölen kardeşi Jön Türk hareketi içinde etkili bir kimse idi. Kendisi de bu harekete sempatican olunca derhal Trablusgarp'a gönderildi. Batı bölgesindeki Zâviye'de dört yıl başkanlık yaptıktan sonra 1907'de Merzuk'a Fizan mutasarrıfı olarak tayin edildi (CARAN 200 MI 606, doc. 62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma).

155 Receb Paşa Bağdat'ta 6. Ordu komutanlığı yaptıktan sonra Trablusgarp'a gönderildi. Yaklaşık on sene ordu kumandanı olarak bulunduğu bu vilâyete 1906'da bu defa vali vekili tayin edildi. Kendisi Trablusgarp'ta en yetkili kişi olarak buraya gönderilen bütün Jön Türkler'i iyi karşılamış ve onları devlet işlerinde yararlı vazifelerde değerlendirmişti. Vilâyetteki Cebeligarbî, Humus ve Fizan mutasarrıflarından Humus'taki görevinde kalırken diğerlerini değiştirdi. Gadâmis'in de bağlı olduğu Cebeligarbî'ye Malta'da konsolosluk yapan Sâmî Bey'i tayin ederken Fizan'a Celâl Bey'i tayin etti (CARAN 200 MI 606, doc.62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma). Fakat Bilma'daki Fransız kumandan Sâmî Bey'in Fizan'a mutasarrıf olarak geldikten sonra 1908'de Bilma'ya kaçışını ve Tibü'lar tarafından soyulmasını unuttuğunu ve o dönemde kendi idamını isteyen II. Abdülhamid'in takip ettiği siyaset doğrultusunda hareket ettiğini belirtmişti (CARAN 200MI 6F1-6F2, doc.12, Bilma, 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie). . . Sâmî Bey 29 Mayıs 1910 tarihinde İbrahim Te-

Fransızlar işgallerini kolaylaştırmak için Fizan'daki Osmanlılar'la dostluk kurarak yolların güvenliğini sağlamayı planladılar. Silâh satışının yasaklanmasını, çöllerde vurgunculuğa karşı baskı uygulanmasını, kötülük yapanların takip edilmesini ve özellikle Tîbû bölgesinde karşılaşan her iki taraf birlikleri arasında iş birliği yapılmasını istiyorlardı. Bu tür girişimlerle Tibesti üzerindeki haklarını resmîleştirecekler ve bu girişimle Tîbûlar'ı menfi yönde etkileyip onları düşmanca tavırlarından vazgeçirebileceklerdi. Bâbîlî üzerinde kurulacak diploması sayesinde Tibesti bölgesinde serbest hareketleri sağlansa bile Fizan'daki memurların istedikleri gibi davranıp zorluk çıkaracaklarını anladılar. Yine de Fransız konsolosu bir netice alabilmek için Receb Paşa ve Jön Türkler nezdinde girişimlerini sürdürdü. Çünkü bunlar İstanbul'da istedikleri değişikliği yapabilirlerse Fransa ve İngiltere'ye olan hayranlıkları sebebiyle sadece Tibesti'de değil Fizan'da bile bu ülkelere mensup kimseler serbest hareket edeceklerdi.¹⁵⁶ Fransız subayın yanıldığı bizzat Sâmi Bey'in Fizan sancağında yaptığı faaliyetlerinden ve özellikle ahalinin haklarını gözetmesinden daha iyi anlaşıldı. Zaten Jön Türkler bölgedeki gayretleri sayesinde Sahrâ kabileleri arasında sevimliye başlamışlardı.¹⁵⁷ Fizan'ın güneyinde kalan memleketleri kendi aralarında imzaladıkları 1898 ve 1899 tarihli antlaşmalarla paylaşan Fransa ile İngiltere'yi tanımadılar. Hatta Fransa'ya karşı mücadeleye devam eden Vaday, Zuvar ve Ayn Galâka'daki yerlilere her türlü silâh ve mühimmat göndererek desteklediler.¹⁵⁸

Mutasarrıf Fransız işgali öncesinde Kavâr hâkimine hitaben yazdığı mektubu bir temsilcisi ile göndererek toprakları içinde yer alan Azbin Tevârikleri'nin ellerinde tuttukları Tîbûlar'ı bir yerde toplamasını ve bu insanlar hakkında bilgi hazırlamasını âcilen istedi. Kendisi de buna karşılık Tibesti'de bulunan Tevârikler'i de bir araya getirecekti. Bundan sonra her iki tarafın aralarında tekrar barış tesis edilecekti. Böylece ticaret yolları güvene kavuşacaktı.¹⁵⁹ Sâmi Bey Tîbû, Tevârik ve Fizan sancağında diğer ahalinin hâkimlerini Merzuk'ta bir araya getirerek birbirlerinin en büyük düşmanı olan bu din kardeşlerini banıştırdı.¹⁶⁰

Fizan'daki mutasarrıflık Sahrâ bölgesinde hâkimiyetin tesisi için bu bölgede yaşayan develeri binek olarak kullanan bir jandarma birliği "une gendarmerie méhariste ottomane" kurmuştu. Bu civarda gezen Fransız ajanlar raporlarında bu birliğin varlığını doğrulamışlardı.¹⁶¹

mo'ya yazdığı mektupta Tibesti ve Kavâr bölgesinde Fransızlar'ın durumunu kısaca bir "tecavüz" ve haksızlık olarak gördüğünü anlatmıştı. Ona göre Bilma'da kendisini misafir eden Fransız bölgeye kendi başına gelmiş ve buradaki faaliyetini bir "cinayet" olarak değerlendirmişti (Temo, a.g.e., s. 203).

156 CARAN 200 Mi 606, doc.62, Extrait du Rapport Politique du mois de Mars 1908 de Bilma.

157 Temo, a.g.e., s. 204.

158 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.12, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

159 Bin Muhammed Assag Sliman adında Fizan Mutasarrıfının temsilcisinin kaşesi bulunan Arapça mektubun Fransızca tercümesi. CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.3, Bilma, 8 Décembre 1911. Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

160 Temo, s. 204.

161 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc. 9, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

1910 yılı Mayıs ayında Karam denilen bölgede Fransızlar kendileriyle çarpışmaya giren Senûsiler'den üç kişi esir almışlardı. Bunların sorgulanmaları sonucunda Fizan'daki Osmanlı memurlarının Büyük Sahrâ'da bu tür saldırılardan haberdar oldukları ve Senûsiler'e silâh yardımı yaptıklarını öğrendiler. Esasen Bingazi vilâyetindeki memurların Afrika'nın Sahrâ ve güneyindeki bölgelere silâh ve mühimmat sevkettiklerinden Fransız Dışişleri Bakanlığı daha önceden haberdardı.¹⁶²

Nijer bölgesinin Fransız komiseri Albay Hocquart Fransız Batı Afrikası valisine 1911 yılında bildirdiğine göre Fizan mutasarrıfının Kavâr hâkimine hitaben yazdığı mektupta Fransızlar'ın Bilma'daki varlığını hâlâ tanımadıklarını bildirmekteydi.¹⁶³

Kavâr'ı kısmen ele geçiren Fransızlar'ın müslümanların davalarına bakmak üzere tayin ettikleri kadıya Kanuri topluluğu itaat ederken Tevârik ve Tîbûlar reddettiler.¹⁶⁴

Borku Kazasının Kurulması

Fizan mutasarrıfı Sâmi Bey güneydeki Vaday'a kadar bütün Borku ve Bahrûl-gazel'i de içine alacak şekilde Çad gölüne kadar uzanan bölgenin Osmanlı idaresine alınmasını istiyordu. Tibesti'den sonra bu tarafa göndereceği heyetin hazırlığını Fizan'da yaparak orada bir kaza kurmaya karar verdi. 1910 (1328) yılında Suknâ kazası kaymakamı olan piyade mülâzım Ahmed Rıfki Bey'den (Erer) Merzuk'a gelmesini istedi. Rıfki Bey yanına teğmen Hâşim Efendi'yi alarak sancak merkezine geldi. Burada bir bölük piyade, teğmen Mehmed Efendi kumandasında bir hecin süvar jandarma müfrezesi kendilerini bekliyordu. Ayrıca 150 deve yükü erzak, su ve cephane ile birlikte burada kurulacak kazada mal müdürlüğü ve sandık eminliği görevlerini yapacak yerlilerle birlikte 10 Eylül 1910'de yola çıktılar. Techerî köyünden sonra Sahrâ çölüne girdiler ve dokuz günde burayı aşarak Kavâr istikametine yöneldiler ve merkezine bir günlük mesafe kalınca tekrar doğuya yöneldiler. Böyle davranmalarının sebebi Fransızlar'ı yanıltmak olup ardından Barday'ın doğusundan geçerek Borku'nun merkezi Ayn Galâka istikametine doğru ilerleyip Fransızlar'la karşılaşmadan Çad gölüne kadar inmekti.¹⁶⁵

Osmanlılar'ın Tibesti'deki yayılmaları böylece güneydeki Ayn Galâka'ya kadar uzandı ve Senûsiler burada Çavuş Seyyid Abdullah'ın kumandasında 500 kişilik bir güç bulunduruyorlardı. Yine Fizan'ın güneyindeki Techerî'de Türk askerlerin denetiminde ve Abdüsselâm adında bir Arap askerinin emrinde yetiştirilen birlik Kavâr'a baskın düzenledi. Buradan Emi-Madam'a gelmek zorunda kalan bu birlik daha sonra Borku'ya çekildi.¹⁶⁶

162 a.y., doc. 26, Dakar, 30 Juin 1911 (Envoi de documents se rapportant à une incursion de rezzou tripolitain en territoire français); doc.28, Bamako, 30 Avril 1911 ve doc. 31 (Lettre de Ahmed ben Mohammed Chérif Ben Sidi Mohammed Ben Aly à Moustapha Boukiran), Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie; ANM, 5 E 11, Agadez, 3 Août 1911.

163 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc. 1, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

164 Marty, a.g.e., s. 153.

165 Karasapan, a.g.e., s. 188-190.

166 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.12, Bilma 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

Tibû reisi May Zettimi ve oğulları Barday'daki Osmanlı birliğinin kumandanı İbrâhim'in korumasında 21 Şubat 1911'de Kavâr'dan hareket ederek Borku'ya doğru yola çıktılar. Borku'daki Ayn Galâka'ya ulaştıklarında burası bir kaza merkezine çevrildi. Buraya gönderilen birliğin kumandanı Rıfkı Bey kaymakam sıfatıyla gelmişti. Yine Fransız belgelerine dayalı olarak Senûsî müritlerinin buraya Osmanlı bayrağı çektiler. Rıfkı Bey'in ifadeleriyle uyuşmamakla birlikte Fransız belgeleri genelinde Ekim 1911'de Rıfkı Bey'in buraya bayrağı diktiğini doğrulamaktadırlar.¹⁶⁷

Kayıp vermeden doksan üç günlük yolculuktan sonra bölgedeki Senûsî zâviyesine ulaştılar. Rıfkı Bey burada kaza merkezini kurdu. Teğmen Hâşim Efendi'yi yirmi beş kişilik bir müfreze ile güney istikametine gönderdi. Fransızlar bu gelişmeden haberdar olunca Çad gölüne yaklaştıkları bir mesafede önlerini kestiler. Herhangi bir sürtüşme olmadan buldukları yerleri sınır kabul ettikten sonra birlik Ayn Galâka'ya döndü.¹⁶⁸ 15 Şubat 1912 tarihinde Barday'daki Türk birliğinin başında bulunan İbrâhim Fransa aleyhinde propaganda yapan Avusturyalı Baron Artbauer ve heyetine yardım etmek için bölgeye gitti ve Fizan bölgesinin resmen terkedildiği 1913 yılı Mart ayına kadar bölgede kaldı.¹⁶⁹

1911 sonunda çıkan Osmanlı-İtalya Trablusgarp Savaşı sebebiyle Rıfkı Bey'in emrindeki birlik ve cephanelere savaş alanında ihtiyaç olduğu ve küçük bir jandarma birliğini orada bırakarak dönmesi istendi. Çoğu Anadolu'dan gelen askerler dönüş sevinciyle doksan üç günde geldikleri mesafeyi bu defa otuz beş günde alarak Merzuk'a vardılar.¹⁷⁰

Rıfkı Bey'in ayrılmasından sonra Senûsîler'le birlikte bölgeyi Fransa'nın işgaline düşmemesi için muhafaza eden Osmanlı askerleri 12 Haziran 1913 tarihinde bölgeyi terktiler. Dakar'dan 8 Haziran 1912'de gelen belgeye göre Borku'da Osmanlı askeri kalmamıştı. Ayn Galâka'da ise Senûsîler'in dışında on beş Fizanlı asker bulunuyordu. Barday'daki Türk kışlasında on Osmanlı askeri kalmış olup bunlar her an Merzuk'a dönmek üzere beklemekteydiler.¹⁷¹ Ancak bunlar Fizan'a ulaşmadan Tibesti dağlarında uğradıkları saldırıda öldürüldüler. Bu hadisenin Senûsîler veya Tibûlar tarafından mı yapıldığı öğrenilemedi.¹⁷²

Fransızlar Çad'daki Baki, Enîdî, Borku ve Tibesti'deki birliklerin Mısır üzerinden veya Nijerya tarafından İstanbul'a ulaşacağını hesap ediyorlardı. Ancak onlar Fizan üzerinden kuzeye geçtiler. Osmanlı Devleti'nin Çad bölgesindeki varlığı Osmanlı-İtalya

167 Triaud, *a.g.e.*, II, s. 724.

168 Karasapan, *a.g.e.*, s. 188-190. Fransızlar göre Rıfkı Bey bölgeye 80 askerle gitmişti. Ancak belgelerde işlenen Osmanlı-Senûsî muhalefeti ile ilgili bilgileri J.L. Triaud mübalağalı bulmaktadır ki onun bu kanaati Osmanlı belgeleriyle doğrulanmaktadır (Triaud, II, *a.g.e.*, s. 727).

169 CARAN, doc.12, Bilma 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie; ANM, 5 E 11, nr. 403, Les Turcs au Tibesti, 8 Septembre 1911.

170 Karasapan, *a.g.e.*, s. 188-190.

171 Triaud, II, *a.e.*, s. 729-733; CARAN., doc. 18, Dakar, 8 Juin 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

172 Triaud, II, *a.e.*, s. 729-733.

savaşı sebebiyle kendiliğinden son buldu ve Fransızlar herhangi bir gayret göstermeden bu topraklara sahip oldular.¹⁷³

Osmanlı Devleti Trablusgarp vilâyetini resmen boşalttıktan sonra sadece Gat'taki askerî birlik kalmıştı. Ancak Fransa tarafından Ayn Galâka'da hâlâ Türk askeri bulunup bulunmadığını Trablusgarp'ta Osmanlı Devleti adına halife nâibi sıfatıyla bulunan Şemseddin Paşa'dan öğrenmek istediler. Zira güneydeki bu birlikler kuzeyde olup bitenden habersiz Afrika'nın ortalarında önemli noktaları Senûsîler'le birlikte ele geçirmeye devam ediyorlardı. Şemseddin Paşa bir Osmanlı subayının küçük bir birlikle Ayn Galâka'yı ele geçirdiğini ve iki garnizon kuracak malzemeyi develerle buraya taşıdıklarından haberdar olduğunu, ancak bu görüşmeden bir müddet önce buraları terk ettiklerini Fransız konsolosuna Seon'a bildirdi.¹⁷⁴

Yine aynı şekilde Fransız Dışişleri Bakanlığı Konseyi başkanı Çad'ın iç kısımlarında bulunan Enîdî bölgesinde 1913 yılı başında hâlâ Türk askeri bulunduğunu Sömürgeler bakanına bildirdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp vilâyetini İtalyanlar'a terkettiğinin bölgedeki askerlerine duyurulması ve bu toprakların eski Vaday sultanlığı arazisi içinde Fransa'ya ait olduğu meselesinin kabul ettirilmesi istendi.¹⁷⁵

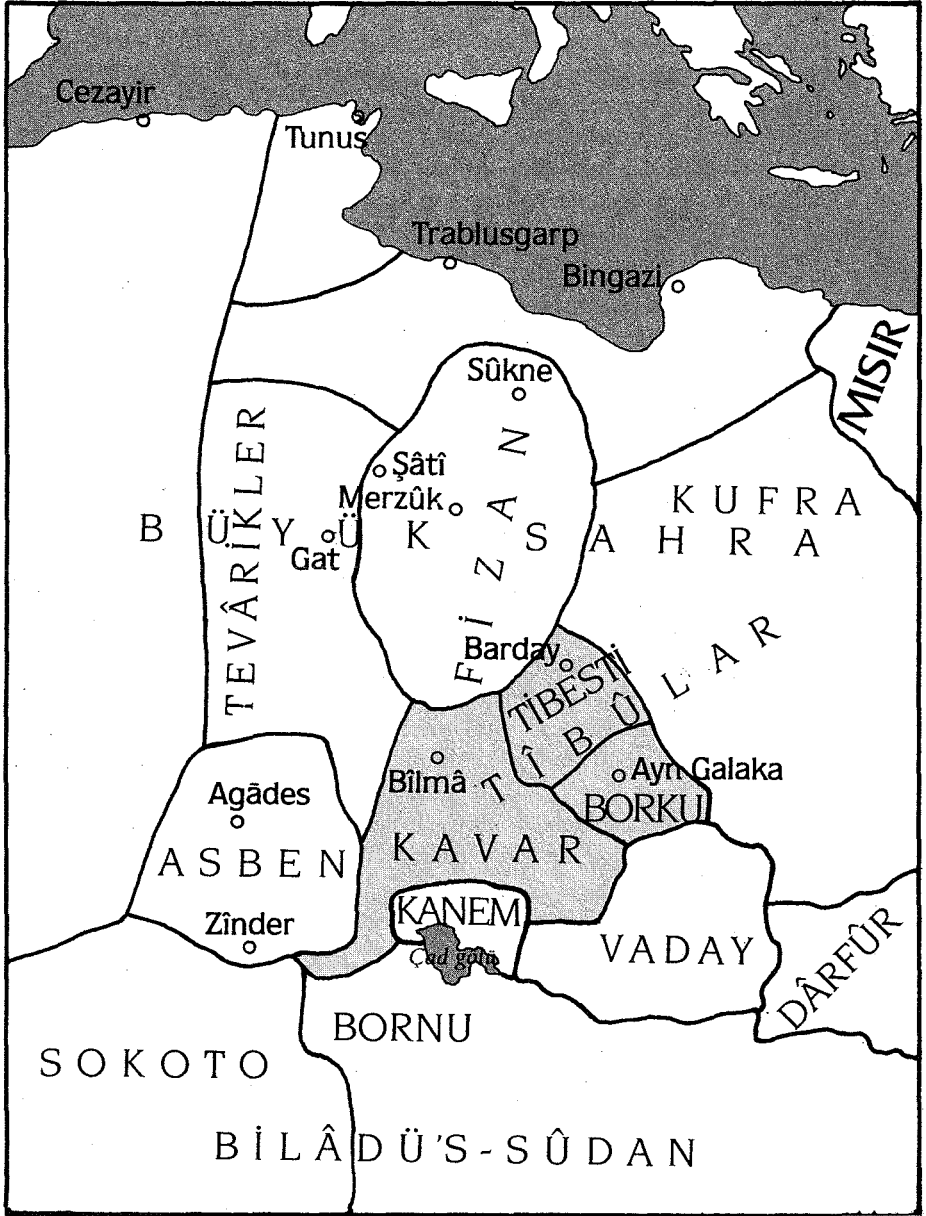
Avrupalılar'ın XIX. Yüzyılda Afrika'yı işgale giriştiği dönemde Osmanlı Devleti de Trablusgarp vilâyeti üzerinden Çad gölüne kadar uzanan bölgelerde yaşayan müslüman toplulukları doğrudan himayesine almak istiyordu. Gölün güneyinde kalan bölgelerde işgale uğrayan müslüman sultanlıkları kurtarmak için başlatılan girişimler netice vermedi. Sadece Çad'ın kuzeyindeki Tibesti ve doğusundaki Borku ile Nijer devletinin kuzeydoğusundaki Kavâr hâkimiyet altına alınabildi. Fizan sancağına bağlı kurulan yeni kazalar sayesinde Büyük Sahrâ'da yerleşik veya göçebe hayat süren Tibû ile Tevârik toplulukları Osmanlı idaresine girdiler. Fakat devletin bu bölgelere idaresini bütün kurumlarıyla yerleştirmesi esnasında çıkan Osmanlı-İtalya Savaşı (1911-1912) yüzünden bütün faaliyetler durdu ve kısa zamanda bütün vilâyet tahliye edildi. Tibesti bölgesi yaklaşık elli sene Fransız sömürgesinde kaldı. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Çad devleti sınırlarında kalan bölge üzerinde Libya devleti hak iddia etmekte olup buradaki Tibûlar'ı desteklemektedir.¹⁷⁶

173 CARAN 200Mi 6F1-6F2, doc.17, Zinder, 29 Mars 1913, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie. Vilâyetin güneyindeki askerler Rifkı Erer'in Celal Tefvik Karasapan'a anlattığı gibi kısa zamanda önce Merzuk'a ardından da Trablusgarp'taki cephelere giderek savaştılar (Karasapan, a.g.y.).

174 a.y., doc. 12, Bilma, 12 Mai 1912, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

175 a.y., doc. 8, 10 Janvier 1913, Libye et Tripolitaine - Turquie et Italie.

176 Cherif Ouazani, "Bataille pour le Tibesti", *Jeune Afrique*, 5-15 Janvier 2001, n. 2087, s. 28-29.

Tibûlar'a ait bölgelerde Fizan Sancağı'na bağlı kurulan kazalar.